

Het oog van de meester maakt het paard vet. De SGP als pleitbezorger van verantwoordelijkheid op het laagste niveau

7.1 'Dan snijden we je kop er af'

"Opleggen, anders hoor je niet meer, het is tegenwoordig nog erger dan bij de communisten." Geëmotioneerd verheft SGP-er Koopman zijn stem als een collega-raadslid er op wijst dat tegen het door Gedeputeerde Staten uitgevaardigde besluit om de Sint-Maartensdijkse haven te dempen niets te doen valt, ook al is het gemeentebestuur tegen. "Je zou tegenwoordig weer illegaal moeten worden", herinnert Koopman aan de bezettingstijd. "Ze kunnen net zo goed zeggen: 'Kom vanmiddag op de Markt, dan snijden we je kop er af.'"¹

De toon mocht ongebruikelijk zijn, de stellingname van Koopman in 1954 was klassiek Staatkundig Gereformeerd. Gezien haar voorliefde voor kleinschalige gemeenschappen, aldus Fieret, "keurde de partij het af, wanneer er naar gestreefd werd grote gebieden te besturen vanuit een centraal punt."

"Als meest ideale maatschappij werd gezien een kleinschalige agrarische samenleving met een grote mate van autonomie voor de provincies en dorpen. De overheid diende zich te beperken tot bescherming van land en onderdanen."

Deze voorliefde werd in SGP-kringen met een beroep op de geschiedenis ondersteund. "Onze Nederlandse staat is opgebouwd vanuit de lagere organen en niet omgekeerd" schreef G. van de Berg in 'Ons Contact' in 1982. Zestig jaar eerder had Kersten in de Kamer betoogd "dat het maatschappelijk leven een eigen souvereiniteit heeft, die er door God als Schepper van het **organisch leven** ingelegd is." Staatsbemoeyenis, aantasting van de 'burgerlijke vrijheden' ging tegen de scheppingorde in.² Deze vrijheid van de 'maatschappelijke kringen' ontleenden Kersten en de zijnen aan de door Kuyper ontwikkelde leer van de souvereiniteit in eigen kring. De overheid, had Kuyper aan het eind van de 19e eeuw geponoerd

"vindt tegenover zich een volk, dat een zelfstandig bestaan heeft, dat in eigen boezem georganiseerd is, en niet dan in die organisatie, en met behoud van de rechten en vrijheden die er toe behoren, aan de Hoge Overheid onderworpen is."³

Hiermee drukte Kuyper zijn weerzin uit tegen de zich steeds uitbreidende bevoegdheden van de overheid. De anti-revolutionairen grepen met de op dit punt sterk aan hen verwante christelijk-historische en de Staatkundig Gereformeerden terug op de traditionele maatschappij waar de beslissingen op plaatselijk niveau genomen werden en de samenleving vrij van overheidsbemoeyenis was.

Voor zover de Staatkundig Gereformeerden de belangen van het **individu** hoger achtten dan die van de **gemeenschap** gingen zij verder dan de anti-revolutionairen.⁴ In het denkklimaat van de SGP met zijn nadruk op het persoonlijke geloof en de uitverkiezing was dat niet verwonderlijk. Het individu stond persoonlijk tegenover God, en die relatie had ook consequenties voor de tussenmenselijke verbanden uit hoofde van twee algemeen aangehangen leerstukken, de leer van de Voorzienigheid Gods en die van de verdorvenheid van de mens. Gods Voorzienigheid, aldus de Heidelbergse Catechismus, is de 'alomtegenwoordige kracht Gods' door welke God alle dingen bestuurt. Tot in de kleinste dingen

19. D. Kodde, burgemeester van Zoutelande, Statenlid in Zeeland en SGP-Tweede Kamertlid van 1956 tot 1963, was met name in de jaren vijftig een uitzondering in de partij-top door zijn zelfstandig oordeel ten aanzien van nieuwe ontwikkelingen. Zijn bestuurlijke ervaring kwam hen daarbij goed van pas; zijn burgemeesterschap van het kleine Zoutelande leidde voorts (mede) tot een rigoureuze afwijzing van gemeentelijke herindeling.

20. De commotie die in 1961 ontstond in Scherpenisse toen de Zeeuwse Gedeputeerde Staten hun voornemen bekend maakten om de gemeente samen te voegen met het naburige (grotere) Sint-Maartensdijk, was de voorbode van een taai gevecht dat op Tholen na 1965 ontbrandde ter behoud van de zelfstandigheid van de zeven gemeenten op het eiland. Toen in 1966 een plan voor de verdeling van Tholen in drie gemeenten ter tafel kwam, verklaarde de voltallige raad van Scherpenisse zich daar tegen. Men zag nog liever één grote gemeente dan 'onderschikking' aan Sint-Maartensdijk.

toe bestaat er geen toeval, maar werkt de wilsbeschikking van God. De christen moet daarom, aldus de Catechismus, 'een goed toevorst' of vertrouwen in God hebben, die ten opzichte van de gelovigen getrouw en liefdevol zal zijn.⁵ Hieruit kan de gedachte voortvloeien dat ook in strikt aardse zaken de verhouding tot God allesbepalend is, wat de tussenmenselijke verhoudingen minder relevant maakt. Ook de leer van de totale verdorvenheid van de mens, zo beheersend voor de wedergeboorteleer, kan dat effect bewerkstelligen. De verhouding tot God, bepaald door zondeval of wedergeboorte, hoort niet alleen de grootste zorg van een bevindelijk gereformeerde te zijn, ze bepaalt ook het recht van mens tot mens.

Het vooropstellen van het individu is in de Staatkundig Gereformeerde Partij slechts beperkt door de theologisch bepaalde visie op de vrouw en op het ouderlijk gezag. In een aantal kwesties, zoals inenting en vrouwenkiesrecht, staat het *gezin* dan ook boven het individu. Het vrouwenkiesrecht bleef een zuiver partij-interne kwestie.⁶

Uitgesprokener dan in Kuypers stellingen is in de organische SGP-visie de voorkeur voor een *agrarische* samenleving aanwezig. In de dorpen op het platteland zou het godsdienstig en zedelijk karakter van het volksleven van een hoger gehalte zijn dan in de steden, waar de "belijders van de ware godsdienst" slechts kleine minderheden vormden. Verder meende Kersten dat de welvaart afhankelijk was van de agrarische sector. Uit deze laatste gedachte vloeide de inconsequentie voort dat de SGP-Kamerfractie, hoewel sterk liberaal op economisch gebied, in de jaren twintig en dertig pleitte voor maatregelen ten behoeve van de landbouw. In de praktijk betekende deze tweesporigheid dat de SGP elk ander overheidsingrijpen dan protectie, lastenverlichting en steunverlening aan de landbouw afwees.⁷ Op dit beleidspunt bleek hoe belangrijk het principe van de verantwoordelijkheid op het laagste niveau voor de SGP was. Het bracht zelfs het principe van gehoorzaamheid aan het door God gegeven overheidsgezag in gevaar: Kersten tekende in de jaren dertig verzet aan tegen de landbouw-crisiswetten.⁸

Onduidelijk in het SGP-denken bleef de verhouding tussen de rol die de centrale overheid heeft als handhaafster van Gods wet en het pleidooi voor een zo groot mogelijke provinciale en gemeentelijke autonomie. Het feit dat de Staatkundig Gereformeerden van beide voorstander waren, wordt door Fieret als een logische tegenstrijdigheid gezien. "Bij het beschrijven van de wenselijke situatie", veronderstelt hij, "zal Kersten er van uitgegaan zijn, dat iedere burger de gereformeerde leer beleeft."⁹ In de praktijk getuigde het pleidooi voor autonomie van de laagste bestuurlijke niveaus wel degelijk van enige realiteitszin. Het merendeel van de bevindelijk gereformeerden woonde immers in kleine plaatsen waar de SGP een zekere machtspositie kon bereiken. Toenemende zeggenschap van de centrale overheid betekende in die situatie een overweldiging van een in ieder geval door SGP-principes mede beïnvloede gemeenschap door regelgeving die veel minder door die principes geïnspireerd was. In het midden van de twintigste eeuw, een periode waarin de landelijke politiek weinig bezwaren kende tegen centralisme, was de SGP voorbestemd om de zijde te kiezen van het lagere niveau dat haar verantwoordelijkheden door het hogere niveau ontnomen zag worden.

7.2 Inenting

Inenting tegen besmettelijke ziekten vormde een uitzondering op dit patroon: juist van dit terrein had de staat zich recentelijk teruggetrokken. De verplichte koepokinenting was in 1928 opgeschort, en de nieuwe Inentingswet van 1939 erkende godsdienstige *gewetensbezwaren* tegen toediening van een vaccin. Daarmee was de inentingsverplichting waartegen de vooroorlogse SGP fel gestreden had, van de baan. De overheid, zo stond in het beginselprogramma van de partij, dwinge "niet tot een kunstbewerking aan den lijve waardoor en

de vrije beschikking over eigen lichaam en over dat zijner kinderen en de vrijheid der consciëntie wordt gekrenkt." Inenting was voor een deel der bevindelijk gereformeerden (net als verzekering) een ongeoorloofd vooruitlopen op de toekomst doordat het vertrouwen op Gods Voorzienigheid er door ondergraven kon worden. Het officiële SGP-standpunt was altijd dat al dan niet inenten aan de persoonlijke gewetensvrijheid of verantwoordelijkheid (bij kinderen: van het gezinshoofd) moest worden overgelaten. Wel speelde bij vele SGP-ers de persoonlijke mening van de partijleiding mee in die gewetensbeslissing, maar dat was geen politieke zaak. Kersten verklaarde zich bij voorbeeld steeds ronduit tegen inenting. De vele vooroorlogse SGP-ers die hun kinderen niet lieten inenten, lieten zich echter niet alleen sturen door het gezag van hun voorman. Inenting tegen pokken en polio was niet geheel zonder gevaar. Een aantal dodelijke gevallen van hersenvliesontsteking (in 1924) als gevolg van inenting, waren voor de regering aanleiding geweest om de wettelijke verplichting in 1928 op te schorten. In de nieuwe wet van 1939 werd echter alleen van godsdienstige gronden om te weigeren gesproken, niet van medische. De SGP, die deze laatste ook altijd erkend en genoemd had, was niet tevreden met '1939' en bleef sindsdien de kans op complicaties na vaccinatie beklemtonen.

In de eerste tijd na 1945 speelde bovendien de nasleep van de dwang-situatie van voor 1928 mee in de stellingname van de SGP. Was de partij er al niet gelukkig mee dat de overheid de propagandakosten voor de inentingscampagnes financierde¹⁰, zij signaleerde ook dat delen van het overheidsapparaat de nieuwe regeling niet respecteerden en toch een vorm van dwang toepasten. De meeste aandacht trok de inenting van de naar Indonesië uitgezonden militairen. Zij zouden door aandrang van meerderen tot vaccineren verplicht zijn en weigeraars zouden onheus behandeld zijn. In de Tweede Kamer bracht Zandt de schrijnendste gevallen van onrechtvaardige behandeling naar voren, met als gevolg dat de minister "elke dwang en onheuse behandeling" verbood. De 178 militairen die als weigeraar erkenning kregen, werden geïsoleerd en moesten op den duur achterblijven in Indonesië. Later zorgde de regering op aandringen van de SGP-fractie voor definitieve repatriëring van deze weigeraars toen die uitgesteld dreigde te worden.¹¹ Verder wees de SGP er nog enige malen op - voor het laatst in 1956 - dat gemeentebesturen soms ten onrechte, bij voorbeeld door publicaties, de indruk wekten dat inenting verplicht was.¹²

Na de gebeurtenissen met de weigerende militairen, en bij het uitblijven van politieke bemoeienis met de kleine polio-epidemieën van de jaren vijftig en de grotere van de jaren zestig¹³, werd de meeste spreektijd van de SGP in de Kamer over inenting gevuld met de 'medische bezwaren'. In de eerste plaats wenste de SGP dat de risico-factor opgenomen zou worden in de voorlichting die aan inenting vooraf ging. De mensen moesten geheel op de hoogte zijn, dus ook ingelicht worden over de sterfgevallen en verlammingen na vaccinatie die nog steeds voorkwamen. Zo noemde Van Dis enkele sterfgevallen na pokkeninenting in 1949, een drietal doden in 1951, een geval van hersenvliesontsteking in 1954 en van verlamming in 1955. De betreffende ministers gaven op den duur toe dat polio juist door inenting veroorzaakt kon worden, maar in zo'n geringe percentage dat de inenting er niet voor afgeschaft hoefde te worden.¹⁴ Ook ten aanzien van 'doorlichting' op tuberculose wees de SGP op de aanwezigheid van een risico-factor, en vond zij dat deze te weinig aan het Nederlandse volk kenbaar gemaakt werd.¹⁵

In de jaren zestig ontving de SGP af en toe steunbetuigingen van deskundigen die haar standpunt deelden. Uiteraard liet de fractie niet na deze aan de Kamer voor te houden. De belangrijkste was een in 1966 in de publiciteit gekomen advies van de Gezondheidsraad uit 1963: "Uit nader onderzoek blijkt, dat ernstige complicaties zich voordoen bij immunisatie tegen pokken beneden het tweede levensjaar, zoals de wet deze thans verlangt." De raad adviseerde nader onderzoek naar een betere methode. Op een vraag van Van Dis meldde

de staatssecretaris in 1967 de Kamer dat niet met zekerheid gezegd kon worden dat gevallen van hersenvliesontsteking met de pokkeninenting verband hielden.¹⁶ De minister besloot advies in te winnen bij de Wereldgezondheidsorganisatie. De dissertatie van J. Kremer te Groningen leek de SGP bovendien gelijk te geven. In een stelling bij zijn proefschrift stelde deze medicus in 1968: "De bij zuigelingen toegepaste massale vaccinatie tegen pokken is niet in het belang van de volksgezondheid."¹⁷ De zelfde medische bezwaren waren voor de SGP-fractie in 1969 aanleiding om tegen de verlenging van de Immunisatiewet-militairen te stemmen. In den lande was de aandacht echter al een tiental jaren niet meer gericht op pokkeninenting, maar op de vaccinatie tegen kinderverlamming of polio.¹⁸

De polio-epidemieën van de jaren zestig en zeventig brachten degenen die om huns gewetens wille niet wensten in te enten volop in de publieke belangstelling. De SGP kon hier alleen op reageren door te protesteren tegen de aard van deze belangstelling, die vooral van de kant van de media onverdraagzaam en provocerend genoemd kon worden. Niet ontkend kon worden dat het aanhangers van de SGP betrof die op grond van de leer van Gods Voorzienigheid inenting afwezen. Zo was de partij toch bij deze niet-politieke kwestie betrokken, mede doordat predikanten die ook in de SGP een meer of minder vooraanstaande plaats bekleedden, invloed op het niet-inenten bleken uit te oefenen. In de jaren vijftig was de kwestie nog niet urgent. De kleine epidemieën van 1952 en 1956 beperkten zich vooral tot Limburg en Oost-Brabant, waar weinig SGP-ers woonden. Ook bij de grotere epidemieën in de jaren zestig werden trouwens niet alleen gezinnen van gewetensbezwaarden getroffen, maar ook van mensen die uit onverschilligheid of uit geheel andere overwegingen er niet aan toegekomen waren hun kinderen tegen polio te laten inenten.¹⁹ De perscampagnes richtten zich echter alleen op de gewetensbezwaarden. In de jaren zestig was een (aanzienlijke) minderheid van de bevindelijk gereformeerden niet ingeënt tegen kinderverlamming. In 1971 bleken in twaalf gemeenten minder dan 56 % van de tussen 1952 en 1958 geboren kinderen ingeënt te zijn.²⁰ Die gemeenten waren Sint Philipsland, Stavenisse en 's Gravenpolder met, naast anderen, vooral leden van de Oud-Gereformeerde Gemeenten onder de niet-inenters; Kesteren en Sint-Annaland met waarschijnlijk niet weinige leden van de Gereformeerde Gemeenten in Nederland; Staphorst waar Hervormden woonden die 'rechts van' de Gereformeerde Bond stonden; Arnemuiden waar men Bonders en leden van de Gereformeerde Gemeenten in Nederland vond, terwijl Goudswaard, Veen en Wijk en Aalburg behoorlijke percentages leden van de Gereformeerde Gemeenten telden. Rijssen tenslotte, had leden van alle vier genoemde kerkgenootschappen onder de bevolking. Onder de niet-inenters lijken de leden van de Oud-Gereformeerde Gemeenten en de Gereformeerde Gemeenten in Nederland dus wat oververtegenwoordigd te zijn.

Nu waren er onder de tegenstanders van inenting **verschillende nuances** te onderscheiden. Er waren er die inenting absoluut veroordeelden, behalve wanneer men de ziekte al had; anderen legden de grens bij direct besmettingsgevaar. Sommigen veroordeelden inenting zuiver en alleen op grond van 'zondag 10' van de Catechismus (over het vertrouwen in Gods Voorzienigheid) en stelden dat men vanuit een persoonlijk geloof moest handelen, waarbij zij zelf dus tot passiviteit besloten. Tot deze categorie behoorde bij voorbeeld de Bondspredikant J. van der Haar te Sint Maartensdijk - hoofdbestuur lid van de SGP - die in de epidemie op Tholen in 1963 in de belangstelling kwam te staan. Van der Haar's tussenkomst - door een brochure te schrijven - werd hem verweten omdat hij de persoonlijke beslissing van anderen toch gestuurd zou hebben. Derden twijfelden er overigens op goede gronden aan dat zijn publicatie invloed gehad had.²¹ Ook omdat zich in Sint-Maartensdijk geen besmettingen voordeden, moet zijn brochure vooral gezien worden als een reactie op de door de media gecreëerde angstige sfeer, die de vrijheid om naar eigen geweten te beslissen aantastte.²²

P.J. Dorsman, eveneens SGP-hoofdbestuurslid, stond als Hervormd predikant van Staphorst bij de ernstige epidemie van begin 1971 sterk in de belangstelling. Hij verklaarde zich absoluut tegen de inenting - hij voegde er ook nog aan toe dat de vaccinatie volgens hem juist polio opgewekt had. Wat hem vooral verweten werd, was dat hij ook bij duidelijk besmettingsgevaar geen aanbeveling om nu toch in te enten uitsprak. In die situatie, toen er al enige doden te betreuren waren en de vaccinatie-actie nog niet iedereen bereikt bleek te hebben, riep de Staphorster gemeenteraad de bevolking op zich te laten behandelen. De vier leden van de SGP en een van de Boerenpartij wilden de aanbeveling niet uitspreken maar het vaccineren aan de ouderlijke verantwoordelijkheid overlaten. Daarmee verlieten zij het absolute 'nee' dat nog slechts bij Dorsman, zijn kerkeraad en een kleine kring daar omheen gehoord werd.²³ Op hetzelfde tijdstip riep de hulpprediker van het naburige Nieuwleusen, de bekende SGP-er A. de Redelijkheid, echter op tot inenting. In 'De Banier' verscheen bovendien een artikel van Abma, die tot "ernstige overweging" daarvan aanspoorde. Volgens hem trad namelijk, bij besmetting van de hele plaatselijke samenleving, de verantwoordelijkheid tegenover de medemens naar voren. Hij vond ook dat bij direct gevaar gevaccineerd moest worden. Al eerder hadden de leiders van de Gereformeerde Bond zich in hun bladen voor inenting uitgesproken.

Zowel De Redelijkheid als Abma kregen felle kritiek van de absolute tegenstanders van vaccinatie te verduren. De Redelijkheid werd uit het bestuur gezet van de Stichting voor de M'buma-zending, die beheerst werd door Oud-Gereformeerden, Gereformeerde Gemeenten in Nederland en Dorsman.²⁴ Eerder, in 1963 was de Bondsprekikant ds J. Catsburg hetzelfde overkomen. Bij een kleine epidemie in Opheusden was hij omgezwaaid naar een pro-inentingsstandpunt, wat hem binnen de SGP tijdelijk een marginale positie bezorgd had. Abma, die het jarenlange stilzwijgen van de kant van de partij doorbroken had - Zandt had in 1955 inenting nog voor iedereen verboden genoemd - kwam aan de beurt in 1971 toen zijn stellingname tegen hem aangevoerd werd bij de voorkeursactie voor Mallan.²⁵

Een variant van het absolute 'nee' tegen vaccinatie betrof ook de afbakening tussen de gelovigen en 'de wereld' oftewel de niet-gelovigen in de kwestie. Men neigde dan tot het standpunt dat een waar gelovige inenting zal weigeren. Daarmee stelde men zich in de zeer zware gewoonte van het 'oordelen', en wel naar aanleiding van uiterlijke kenmerken. Dit werd vooral gedaan in kringen waar afscheiding, isolement en uitverkiezing het gedachtenklimaat beïnvloedden, zoals in de Gereformeerde Gemeenten in Nederland en bij een geïsoleerde bevindelijke traditie in Friesland. Uit de laatste was brochure-schrijver E. Venema afkomstig, die eerst predikant was in de Christelijke Gereformeerde Kerken en later in de Gereformeerde Gemeenten.²⁶ Anders dan bij voorbeeld Van der Haar, veronderstelden schrijvers als Venema niet een persoonlijk geloof bij degenen tot wie zij zich wendden. Dit geloof achtten zij maar bij weinigen aanwezig, voor hun aanhangers waarschijnlijk een reden te meer om zich naar de inzichten van hun voorgangers te richten.

In de Gereformeerde Gemeenten, waar de predikanten verdeeld waren over de inenting, huldigde men misschien nog het meest Kerstens oude stelregel dat het om een persoonlijke beslissing ging. Toch was hier ook sprake van beïnvloeding. Het feit dat de leidende ds L. Rijksen, die in 1951 nog van een ongeoorloofd middel gesproken had, bij de epidemie van 1964 het persoonlijke geweten benadrukte zal zeker leden van het kerkgenootschap die zich lieten inenten gerustgesteld hebben. Zijn collega-predikant ds C. Wisse te Elspeet sprak zich echter op de klassieke gronden uit tegen vaccinatie, en kreeg meer nog dan Van der Haar in 1963 bij de epidemie ter plaatse een hetze van de landelijke pers te verwerken. Het argument dat ondanks het geven van zijn mening de predikant geen dwang op de gemeenteleden wilde uitoefenen was blijkbaar niet goed aan buiten-

staanders te verkopen. Zowel na 'Elspeet' als na 'Staphorst' stelde de SGP-fractie vragen aan de minister over de opdringerige publiciteit.²⁷

De polio-kwesties bezorgden de SGP veel negatieve publiciteit. Doordat de berichtgeving in de media zich toespitste op de ook daadwerkelijk door polio getroffen gemeenten en op de voorgangers die bleven weigeren zich voor inenting uit te spreken, bleven de verschuivingen die wel plaatsvonden onderbelicht. Predikanten die bij nadering van de epidemie voor inenting kozen, gemeenten zoals op Tholen waar het inentingspercentage bijna of helemaal verdubbelde van 1962 op 1964, ze werden slechts in hun naaste omgeving bekend.²⁸ Wat ook weinig aandacht trok was het feit dat, geheel overeenkomstig het principe van de eigen verantwoordelijkheid, de meeste getroffen - of hun kerkelijke groepering - de financiële lasten van de verpleging voor eigen rekening namen.²⁹ Niet alleen de getroffen gezinnen, ook de bevindelijk gereformeerden als geheel betaalden in de jaren zestig en begin zeventig een hoge tol voor de handhaving van dit principe.

7.3 De sociale zekerheidswetgeving

Het ontstaan van de verzorgingsstaat in het midden van de twintigste eeuw betekende een belangrijke, volgens sommigen de belangrijkste, verandering in de maatschappijstructuur van Nederland. Onder de bevolking en zeker onder de politieke partijen bestond grote eenstemmigheid over de aanvaarding van deze tussenvorm van socialisme en kapitalisme. De Staatkundig Gereformeerde Partij, aldus Ter Borg, was een van de weinige groeperingen die op dit punt een afwijkende mening lieten horen, en wel omwille van het idee van de over alles gaande Voorzienigheid Gods. De sociale zekerheid zou door de SGP als ongeoorloofd menselijk ingrijpen in dit bestel ervaren zijn.³⁰

Tegenover de drie voornaamste pijlers van de verzorgingsstaat, de werknemersverzekering, de volksverzekering en de sociale voorziening, was de houding van de SGP echter verschillend. Ging het verzekeringselement in de eerste twee gevallen radicaal in tegen de leer van de Voorzienigheid, ten opzichte van het in de twee laatste voorkomende element van staatszorg stond de SGP veel positiever. Het element van staatsdwang, dat in elk van de drie varianten een rol speelde, belemmerde de SGP echter voor te stemmen wanneer zij dat uit hoofde van het zorgbeginsel wel had willen doen. Niet zelden zorgden één of meer neven-argumenten op dit terrein voor een tegenstem van de Staatkundig Gereformeerde fractie. Maar er waren ook momenten waarop zij vóórstemmen verantwoord vond. Ter Borgs mening verdient dus nuancering.

Het **verzekeren van werknemers** in pensioenfondsen was vóór 1940 een van de punten geweest waarover de SGP de klacht van 'staatsdwang' had laten horen. Vooral met de ARP had zij hierover fel gediscussieerd. Toen in 1949 ook werkgevers en zelfstandige werkers zoals de boeren in bedrijfspensioenfondsen verplicht verzekerd werden, kwamen dan ook weer vanouds gehoorde argumenten naar voren. Hier was sprake van aantasting van "de vrijheid om met zijn verdiend loon te handelen zoals men dat zelf nodig en nuttig acht." Omdat men niet steeds in herhalingen wilde vallen sprak de SGP niet bij de behandeling van de wet maar beperkte zich tot tegenstemmen, zoals ook de CPN en het ARP-lid Van den Heuvel deden. Gewetensbezwaarden konden een aparte regeling tegemoet zien zodra het betreffende fonds deelname verplicht stelde.³¹

In het zelfde jaar 1949 werd de WW, de verplichte wachtgeld- en werkloosheidsverzekering ingevoerd. Hoewel ook hier de gewetensbezwaarden - en wel meteen - werden vrijgesteld, stemde de SGP-fractie weer tegen. Het principiële bezwaar tegen verplicht verzekeren was ook nu weer doorslaggevend, maar daarnaast bekleemtoonde Van Dis in de Kamer dat de financiële ruimte, zowel bij werkgevers als werknemers, in deze jaren te

gering was om de hoge premie te kunnen betalen. Bovendien wees hij op de inconsequentie dat de wet niet gold voor de zelfstandigen, die toch ook werkeloos konden worden. Boven verzekering gaf de SGP voorkeur aan bijstand in nood, zoals tijdens de crisisjaren en masse verleend was.³² In 'De Banier' typeerde Kodde de regeling als een doorkruising van de Voorzienigheid en voerde de leer van de rechteloosheid van de zondige mens ten tonele. Op zijn bewering dat arbeiders best hun eigen boontjes konden doppen moest Kodde in 1956 terugkomen toen hij toegaf dat de bezwaren tegen sociale verzekering niet meer zo leefden als vroeger.³³

Bij de nieuwe regeling van de Ziekenfondsverzekering in 1964 kon de SGP gelijksoortige bezwaren van stal halen - ze waren ook al tegen de eerdere Ziekenfondswet in 1928 te berde gebracht. 'Daartoe geëigende instanties' hoorden bij ziekte hulp te bieden, maar met de fondsen zou men "een verzorgingsstaat van socialistische snit" tegemoet gaan. Het persoonlijk verantwoordelijkheidsgevoel voor de gezondheid zou ondermijnd worden, meende Van Dis. Hij haalde voor dit standpunt bepaalde maatschappelijke groepen aan die deze mening al eerder naar voren gebracht hadden, zoals werkgeverskringen of bepaalde artsenverbanden. Een specifiek SGP-standpunt was het bezwaar dat ongetrouwden en grote gezinnen gelijke bedragen als premie af te dragen hadden. Steeds - ook bij andere wetten - pleitte de SGP voor meer verfijnde regelingen die toegesneden waren op de situatie van elk gezin, zodat de verantwoordelijkheid van die kleinste eenheid op het gebied van de kostwinning zoveel mogelijk gehandhaafd kon blijven. Weer was de SGP een van de weinige tegenstanders van de wet.³⁴ Toen het tot dan toe gerealiseerde pakket van zekerheidswetten in 1965 ook voor uitzendkrachten toepasbaar verklaard werd, stemde naast de Staatskundig Gereformeerden, de Boerenpartij en het GPV ook de VVD daar tegen. De SGP vond dat de uitzendkrachten niet echt in loondienst waren - bovendien betrof het mensen die zelf voor vrijheid gekozen hadden.³⁵ De Wet op de Arbeidsongeschiktheid (WAO) werd in dat zelfde jaar door de Kamer aangenomen zonder hoofdelijke stemming, wat de SGP een beslissing bespaarde. Geen van de fractieleden voerde bij de behandeling het woord.

Onder de Zeeuwse SGP-ers leefden de principiële bezwaren tegen verplichte ziektekostenverzekering niet in die mate als men uit de houding van de Kamerfractie zou kunnen afleiden. In de jaren vijftig werden alle Nederlandse gemeenten door de minister gevraagd toe te treden tot het Instituut Ziektekostenvoorziening Ambtenaren (IZA), wat bijna steeds tot toetreding leidde. Hoewel de Vereniging van SGP-Overheidspersonen in Zeeland besloot dat er principiële bezwaren waren³⁶, stemde meer dan een kwart van de SGP-raadsleden in de provincie voor toetreding: te Hoedekenskerke, Waarde en Borssele op Zuid-Beveland, te Haamstede (waar CHU en PvdA tegen stemden). In de Thoolse gemeenten Sint Maartensdijk en Scherpenisse stemde één van de drie SGP-leden voor deelname.³⁷ Tegen aansluiting bij het IZA stemden de SGP-fracties van Biggekerke en Kapelle, terwijl in vier gemeenten behalve de SGP ook andere partijen zich tegen aansluiting verklaarden. Daarvan deelde in elk geval de CHU-fractie te Yerseke het SGP-bezwaar dat gedwongen aansluiting een ingreep in het bestedingspatroon van de ambtenaar was. In Stavenisse, waar ook de PvdA tegen stemde, creëerde de gemeente een alternatieve lokale regeling. In Meliskerke, waar de behoudende ARP en CHU instemden met het voorstel van B en W om niet aan te sluiten, moest van hogerhand een interim-regeling opgelegd worden. In Bruinisse stemde naast de SGP ook de PvdA tegen, om niet-principiële redenen.³⁸ In feite was dit stemgedrag terug te voeren op de plaatselijke verhoudingen. Waar de SGP gewoon was een afwijkend geluid te laten horen deed zij dat ook in dit geval, en gevallen als Meliskerke en Stavenisse werden bepaald door de traditionele zuinigheid respectievelijk lokale gerichtheid van de hele raad.

Handhaafde de SGP ten aanzien van de drie voornaamste nieuwe werknemersverzekeringen dus een krachtig 'nee', tegen de **volksverzekeringen** stelde zij zich in het algemeen genuanceerder op. Volksverzekeringen zijn niet gebaseerd op de loondienstverhouding, maar gaan uit van een 'solidaristische' rechtsgrond. Daarbij is de **gemeenschap**

"georganiseerd in de staat, aansprakelijk voor de sociale zekerheid en vrijwaring tegen gebrek van haar burgers, op voorwaarde dat deze leden zelf het redelijke doen om zich die sociale zekerheid en vrijwaring te verschaffen."³⁹

Ondanks haar genuanceerder opstelling stemde de SGP tegen de meeste volksverzekeringswetten. Dat deze tegenstem ontbrak bij de voorloper van de AOW, de uitkering volgens de Noodwet-Drees van 1947, was gevolg van het feit dat hier van het verzekeringsprincipe werd afgezien. Van Dis merkte alleen aan dat de regeling, wat de SGP betrof, nog meer toegesneden mocht zijn op de werkelijk behoeftigen. In de wet zag hij echter het bijbel-principe van de **plicht** tot steun aan wie in nood verkeren, uitgedrukt.⁴⁰

Een klein deel van de SGP-achterban liet andere geluiden horen. De Oud-Gereformeerde predikant B. Hennephof bestreed in een brochure dat de staat voor de ouderen zou moeten zorgen: dat is volgens de Bijbel immers een taak voor de kerk. De Oostelijke Particuliere Synode van de Gereformeerde Gemeenten was niet zeker van haar oordeel over de Noodwet - in tegenstelling tot de Synode-Zuid die zich positief uitsprak.⁴¹ Op grond van een zelfde stellingname als Hennephof weigerden individuele behoeftigen de Noodwet-uitkering, sommigen onder het motto dat de volgende stap wel een verplichte verzekering zou zijn. Op zo'n hellend vlak wilde men zich niet begeven. Kodde bracht hier tegen in dat er sinds de Hervorming overleg met en controle door de overheid geweest was op de kerkelijke armbedeling. En zei het SGP-beginselprogramma niet dat de overheid armoede moest proberen te voorkomen, via werkverschaffing?

"Dan zal er ook niet zo'n groot bezwaar meer zijn dat de overheid, nu alles zoveel duurder is geworden, ouderen hulp verleent, welke anders dreigen tot armoede te vervallen."⁴²

Aan de in 1956 ingevoerde Algemene Ouderdomswet wijdde Zandt prijzende woorden. Hier was sprake van barmhartigheid, vrij van de verzekeringsgedachte, 'sociale hulpverlening'. De desondanks door de SGP uitgebrachte tegenstem vloede echter voort uit het feit dat de AOW aan allen, niet alleen de behoeftige ouderen maar ook de rijken, uitgekeerd zou worden. De hoge premies die ook aan de rijken ten goede zouden komen, moesten door allen, ook de armsten, opgebracht worden. Voor de loontrekkenden werd compensatie geboden, voor de 'vergeten groepen' echter niet. 'Willekeur', oordeelde Zandt. Mede omdat er geen regeling voor gewetensbezwaarden was opgenomen, stemde de SGP-fractie tegen.⁴³ Behalve het feit dat dit stemgedrag de SGP op stemmenverlies kwam te staan, een teken dat de AOW door SGP-ers dankbaar aanvaard werd, veroorzaakte ze nog een scheiding der geesten binnen de achterban. Er bleken namelijk binnen de partij mensen te zijn die, anders dan de fractie, de AOW als een verzekering, en dus als ongeoorloofd beschouwden. Zowel de Gereformeerde Gemeenten in Nederland als de Classis-Dordrecht van de Gereformeerde Gemeenten spraken uit dat de grondslag van de AOW niet met de Bijbel te verenigen is. Later verkregen degenen die op deze gronden bezwaard waren, een vrijstelling waarbij de premieheffing vervangen werd door een spaarregeling.⁴⁴

Typend voor de SGP-houding inzake de volksverzekeringen was wel, dat om bijkomende redenen tegen gestemd werd. Nogmaals gebeurde dat in 1964 bij de verhoging van de AOW- en AWW-uitkeringen. Van Dis wilde, zo zei hij, nu niet meer over de principes spreken - dat was in '56 al gedaan - en vond in verband met de prijsstijgingen verhoging ook wel nodig. Omdat echter voor 'belangrijke groepen der bevolking' (de zelfstandigen) geen compensatie voorzien was, stemde de SGP toch tegen.⁴⁵ In 1959 ontsnapte

de SGP aan een pijnlijke beslissing toen haar fractieleden bij de eindstemming over de Weduwen- en Wezenwet afwezig bleken; de datum van die stemming was onverwacht vervoegd. Later gaf Van Dis te kennen dat hij ook hier de feitelijke behoefte als basis gewenst had.⁴⁶

De kinderbijslag had altijd op de steun van de SGP kunnen rekenen. Directer dan de uitkeringen bij de overige volksverzekeringen is zij immers gekoppeld aan de betreffende behoefte: men ontvangt uitkering per kind. Verzekering was hier helemaal niet aan de orde. Zo had de SGP-fractie in 1939 voor de kinderbijslag voor loontrekkenden gestemd (ARP en CHU waren tegen) en stemde zij in 1951 voor kinderbijslag aan zelfstandigen. Bij de vervanging van beide wetten door de Wet Algemene Kinderbijslag in 1961 liet de partij echter een aantal bezwaren die in 1951 al bestonden zo zwaar doorwegen dat zij tegenstemde. Weer was ongelijkheid in de voorgestelde regeling het hoofdbezwaar. Niet alleen zouden rijke zelfstandigen net zo goed bijslag krijgen, ook ongetrouwden, ouderen en mensen zonder kinderen zouden de kosten mee moeten dragen, en dat vonden de Staatkundig Gereformeerden niet terecht. De solidaristische rechtsgrond aanvaardden zij dus feitelijk niet, en Van Dis kwam daar ook voor uit:

"Het betonen van solidariteit behoort op basis van vrijwilligheid te geschieden en niet met dwang te worden opgelegd. Gedwongen solidariteit is eigenlijk geen solidariteit."⁴⁷

Om deze reden en omdat zelfstandigen op bepaalde punten minder voordelen hadden dan werknemers, stemde de SGP tegen de Algemene Kinderbijslagwet. Aantjes (ARP), de PvdA en de PSP stemden eveneens tegen.⁴⁸

Het klassieke SGP-alternatief van steun door familie, kerk, particulieren en pas in laatste instantie de overheid, bracht de SGP-fractie weer volop naar voren om haar tegenstem bij de Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten (1967) te motiveren. Van Dis benadrukte in de Kamer dat hier weer sprake was van verplichte verzekering, maar liet ook meewegen dat de premie alleen voor rekening van de bedrijven zou komen. De lasten voor de al bestaande sociale verzekeringen waren al zwaar genoeg. Ook de Boerenpartij stemde tegen.⁴⁹

Meer in het algemeen presenteerde de SGP in de jaren zestig het omslagstelsel als haar eigen alternatief voor de sociale en de volksverzekeringen. Bij de volksverzekeringen zou het door de overheid - als aanvulling - bijgepaste totaalbedrag over alle betrokkenen omgeslagen moeten worden⁵⁰, en een omslagstelsel zou ook de hele werknemersverzekering met haar hoge premiedruk kunnen vervangen.⁵¹

De Algemene Bijstandswet van 1963, geen volksverzekering maar een 'sociale voorziening', wordt wel het sluitstuk van de sociale zekerheid genoemd.⁵² Op de algemene eenstemmigheid in de Tweede Kamer vormden de tegenstemmen van de SGP en de ARP-leden Aantjes en Meulink de uitzondering. De 'ernstige bezwaren' van de SGP, aldus Mieras, betroffen het feit dat de overheid de eerste bieder van steun zou zijn en de te verwachten ontwikkeling dat de taak voor bevolking (naastenliefde) en kerk bij de steun aan behoeftigen zou verzwakken. De bijstand door de staat zou een ambtelijke plicht worden "die in een sfeer van starheid zal worden uitgevoerd." Bovendien kwam de eveneens voorziene drastische beperking van het verhaalrecht op familieleden van behoeftige ouderen voort uit een onchristelijke gedachte. Volgens de Bijbel, aldus Mieras, hadden kinderen - ook als ze het huis uit waren - en de naaste omgeving de plicht tot verzorging. De SGP gaf de voorkeur aan een slechts bij onmacht bijspringende overheid, zoals in de oude Armenwet.⁵³

Het **verzekeringsprincipe** kwam behalve bij de sociale zekerheidswetgeving ook bij de Wet op de Aansprakelijkheidsverzekering Motorvoertuigen (WA) aan de orde. De SGP stemde

tegen deze wet, en niet alleen vanwege het verzekeringsprincipe. Zou de wet niet leiden tot afnemend verantwoordelijkheidsgevoel in het verkeer, vroeg Kodde zich af. Liever zag hij dat de persoonlijke aansprakelijkheid bleef - de veroorzaker van een ongeluk zou dan wel geholpen moeten worden (gewoon met steun) als hij de schade zelf niet kon voldoen. Ten gerieve van gewetensbezwaarden had ook deze wet een alternatief. Zij zouden in een waarborgfonds mogen storten.⁵⁴

Met een gewone schadeverzekering kregen alle Nederlandse raadsleden - dus ook de SGP-ers - van tijd tot tijd te maken wanneer de gemeenten hun aansluiting bij de 'Frauderisico-onderlinge' moesten verlengen. Op deze verzekering van de gemeentelijke middelen werd door Gedeputeerde Staten steeds aangedrongen hoewel ze officieel niet verplicht was. Ze kwam voor de meeste gemeenten in 1946 opnieuw aan de orde. In Waterlandkerkje, Waarde, Hoedekenskerke en Haamstede stemde het SGP-raadslid niet tegen. Dat gebeurde wel in Biggekerke, Kapelle (eerst voor en later tegen), Nieuwerkerk en Yerseke (eerst tegen en later voor) en Sint-Maartensdijk en Borssele waar de fractie (evenals in Yerseke) overigens verdeeld stemde.⁵⁵

In Meliskerke deed zich het merkwaardige geval voor dat in 1949 de raadsmeerderheid van vier SGP-ers de post verwierp en vervolgens alle verzekeringsposten van de begroting afvoerde. De gevolgen bleven niet uit: de twee anti-revolutionairen en het Hervormde raadslid stemden tegen de begroting en verontruste Provinciale Staten tikten het Meliskerkse gemeentebestuur op de vingers. Na overleg met de Commissaris der Koningin stelden de vier SGP-ers zich elk voor f 6000,- hoofdelijk aansprakelijk voor het gemeentegeld - een wel heel zeldzame consequentie van hun principe. De garantstelling werd in 1952 met vier jaar verlengd. Een hooglopend conflict met Provinciale Staten ontstond in 1951 toen de meerderheid van de Meliskerkse raad weigerde om tien te bouwen woningen te laten verzekeren. Onder protest ging de SGP-fractie tenslotte accoord. Daarmee negeerde ze overigens het advies van de SGP-top die gezegd had dat er dan maar niet gebouwd moest worden.⁵⁶

Behalve de fraude-verzekering prijkten natuurlijk ook allerlei andere verzekeringsposten op de gemeentelijke begrotingen, zoals die voor brand- en vliegtuigschade. Een tegenstem tegen een van deze posten of tegen alle tezamen kwam iets meer voor dan tegen de fraude-verzekering, mede omdat er elk jaar bij de begrotingsbehandeling gelegenheid voor was. In al de gemeenten waar de SGP of een deel er van tegen de fraude-onderlinge gestemd had, behalve Sint-Maartensdijk en Nieuwerkerk, stemde zij ook een of meer keren tegen de gemeentebegroting. Verder gebeurde dat nog in vijf andere gemeenten.⁵⁷ Slechts in zes gevallen hield men het tegenstemmen tot ver in de jaren zestig vol: in Serooskerke, Meliskerke, Biggekerke, Kapelle, Waarde en Borssele. De raadsleden te Waarde en Serooskerke waren kaderlid van de SGP en konden het dus niet maken om niet volgens de principes te stemmen. In de vier overige gemeenten was de SGP-fractie gewend op principiële punten op haar strepen te staan. Waarschijnlijk speelde ook een generatieverschil tussen de SGP-ers in de raden een rol. In het zware Tholen waar men naar verhouding weinig tegen stemde, woog de persoonlijke mening van de raadsleden altijd zwaarder dan die van de partij.⁵⁸ Of men theologisch zwaar dan wel minder zwaar was speelde niet zozeer mee. Slechts het vanaf 1966 tegen alle verzekeringsposten op de provinciale begroting stemmen door de Gelderse SGP-fractie - de enige Statenfractie die dit na 1945 ooit deed - had duidelijk te maken met de zware afkomst van de betreffende Statenleden.

Veel minder dan bij de inenting kwam de tegenstelling zwaar - minder zwaar dus bij de verzekering aan het licht. Wel zullen ook de percentages gewetensbezwaarden verschillen per streek en kerkgenootschap, maar dit kwam nooit in de publieke sfeer terecht. Slechts

de van kerkelijke zijde geuite bezwaren tegen de Noodwet-Drees en de AOW gaven een scheiding der geesten te zien, waarbij sommige Oud-Gereformeerden, de Gereformeerde Gemeenten in Nederland en de meest zware delen van de Gereformeerde Gemeenten het zorg-beginsel van overheidswege het felst afwezen. De hoofdstroom van de SGP hanteerde niet zozeer dit argument als wel het oude voorzienigheidsprincipe, plus bij voorbeeld het mentaliteitsargument (het gevaar van zorgeloosheid) en vooral de uniformiteit van de betreffende regelingen. Bij de Ziekenfondswet en drie van de volksverzekeringen wees de SGP er op dat de wetten niet toegesneden waren op het individuele geval. Hierin speelden twee factoren een rol: het opkomen voor de - in deze periode juist zo bedreigde - midden-groepen en het afwijzen van de moderne solidaristische rechtsgrond (die nationaal is) uit hoofde van het idee van de organische maatschappij. De overheid had met de vele verschillende situaties waarin gezinnen zich in feite konden bevinden rekening te houden, vond de Staatkundig Gereformeerde Partij, en moest dus meer differentiëren in haar regelingen.

7.4 *Bedrijfsvrijheid*

Vele zelfstandigen in de Nederlandse samenleving, met name de boeren, kregen eigenlijk pas in het midden van de twintigste eeuw met staatsbemoeienis te maken. De crisiswetten in de dertiger jaren betekenden een onverwachte aantasting van hun autonomie. De steunmaatregelen, gericht op bedrijven boven een zekere minimum-oppervlakte, veroorzaakten bovendien een scheiding tussen de boeren die slechts hinder ondervonden van het nieuwe netwerk van regels (vooral de allerkleinste boeren) en degenen die er profijt van hadden. Ook de boeren die geen lid waren van de Boerenbonden, zoals voor de meeste aanhangers van de SGP gold, profiteerden minder van sommige regelingen.⁵⁹

Twee daarmee samenhangende ontwikkelingen zouden na 1945 nog aan belang winnen. In de eerste plaats ontpopte de overheid zich niet alleen meer als met regelgeving en steun tussenbeide komende instantie maar zij ontplooidde ook een beleid dat er op gericht was de kleine boerenstand (gedeeltelijk) weg te saneren. Deze saneringsinspanning richtte zich overigens op de gehele zelfstandige middenstand.⁶⁰ In de tweede plaats begonnen de kleinere zelfstandigen in ideologisch opzicht van de overige zelfstandigen weg te groeien, en wel voornamelijk doordat de grote boerenorganisaties begonnen mee te werken aan de staatsbemoeienis en hun ideologie daaraan aanpasten. Voortaan zouden de confessionele boerenorganisaties de liberale opvatting onderschrijven "dat de sterken de zwakken overleven en dat dit per definitie een algemeen belang is." Kleine zelfstandigen moesten volgens deze gedachte verdwijnen of groot worden. Voor de minder dynamische gedachte dat hun belangen gewoon behartigd hoorden te worden, de belangen van "ondernemers zonder staf, met gering kapitaal die nauw contact hebben met hun plaatselijke afnemers" was geen plaats meer.⁶¹ Feitelijk was de SGP in de direct naoorlogse periode nog een van de weinige kanalen waardoor deze gedachte de publieke tribune bereikte.

Niet alleen het denken over overheidsingrijpen werd in de SGP door de ervaring van de crisiswetgeving beïnvloed, ook groeide door deze gang van zaken het wantrouwen tegenover het **organisatiewezen**. Het idee van verantwoordelijkheid op het laagste niveau kon alleen maar versterkt worden door de bedreigende eensgezindheid van staat en maatschappelijke organisaties. Dit had ook zijn weerslag op het denken over het grotere bedrijfsleven. De theorievorming die in SGP-kring plaats vond over de arbeidsverhoudingen, de relaties tussen werkgever en werknemer, werd in de direct naoorlogse periode bepaald door een worsteling met het begrip 'organisatie'.

Degene die zich als enige aan deze theorievorming waagde was Kodde, die in Wal-

cheren te maken had met een deel van de SGP-aanhang dat begon toe te treden tot het Christelijk Nationaal Vakverbond. In zijn bewijsvoering tegen deze stap raakten de oude, meer theologisch bepaalde argumenten dat organiseren de Voorzienigheid vooruit lopen was en dat het bondslidmaatschap de ongeoorloofde verzekering met zich mee bracht, op de achtergrond. In een artikelenserie over de arbeidsverhoudingen die Kodde in 1953 in 'De Banier' ten beste gaf, was de speerpunt van zijn betoog het idee dat lid worden van een bond het individu in zijn vrijheid en mens-zijn aantastte. Daarbij sprak hij zelfs over "het recht van de persoon" - een vreemde formulering binnen een groepering die steeds benadrukt had dat de mens rechteloos was. Kodde zorgde er wel voor dit begrip af te bakenen: de plicht van de werkgever om de arbeider een billijk loon te geven zonder dat die er zelfs om vroeg, was primair ten opzichte van een eventueel opkomen voor zijn rechten door die arbeider. Met deze omweg was de idee van de Voorzienigheid dus weer bereikt. Deze plicht hoorde immers tot het goddelijk bestel en het ongenoegen van God over de tekort schietende werkgever en het godsvertrouwen en gebed van de arbeider waren de aangewezen middelen om verandering te bewerkstelligen.⁶²

Kodde had overigens, in reactie op een briefschrijver die het CNV-lidmaatschap verdedigde, toegegeven dat het "in deze tijd" een moeilijke kwestie was. "Alles is georganiseerd, tot de landen en volken toe." In regelgeving door de overheid zag Kodde overigens ook een positieve mogelijkheid. De organische band tussen werkgever en werknemer was door de sociale verzekeringswetten immers verbroken, en het helen van deze breuk dacht Kodde in eerste instantie toe aan regelingen in het Burgerlijk Wetboek. En Kodde deed nog een stap: in reactie op een ingezonden stuk dat alle organisatie tegen Gods ordening verklaarde, stelde hij - zelf lid van de Zeeuwse Landbouw Maatschappij - dat zich vrijwillige verbinden met anderen volgens de Bijbel geoorloofd is.⁶³ In 1955 herhaalde Kodde dit laatste argument, waarbij hij zelfs speelde met het idee van een eigen vakbond op Staatkundig Gereformeerde grondslag. Tenslotte duidde hij in een laatste artikelenserie over de arbeidsverhoudingen in 1960 'organisatie' geheel positief: "Het leven is organisch. God stelde de mens niet als éénling, maar in samenwerking." Het argument van de onvrijheid van het individu in het knellende verband van de organisatie had de jaren vijftig niet overleefd. Omdat er, ondanks pogingen in Twente en Walcheren, geen SGP-vakorganisatie kwam vóór 1983 (de 'Reformatorisch Maatschappelijke Unie') en CNV-lidmaatschap wel vrijgelaten maar toch als ongewenst gezien werd⁶⁴, bleef de omslag in het SGP-denken louter theorie.

In de zelfde periode hadden de zelfstandigen met de harde werkelijkheid van de verplichte aansluiting bij de **bedrijfsschappen** te maken gekregen. De 'schappen', organisaties die alle ondernemingen in een branche of stadium van productie verenigden, kwamen voort uit het confessionele organische denken uit een eerdere periode, maar - een argument dat de SGP tegen de invoering er van aanvoerde - het idee van de verplichte aansluiting was door het socialisme beïnvloed. Bovendien had de SGP te maken met de realiteit van het laagste niveau van het bedrijf zelf, een realiteit waaraan Zandt op bijbelse gronden de voorkeur gaf.

"God de Heere immers heeft in Zijn Woord een iegelijk mens het recht toegekend, dit zelfs tot plicht gesteld, dat hij door eerlijke en eerbare arbeid in de behoefte van hemzelf en zijn gezin zal voorzien."⁶⁵

Daarentegen ging het 'organisch' denken uit van het landelijk niveau of de bedrijfstak. Tegen dit specifieke organische denken achter de schappen nam de SGP dus duidelijker stelling dan tegen organisch denken in het algemeen. Het SGP-denken weigerde de staat een rol toe te kennen op het gebied van organisatie. Zo accepteerde de partij op den duur wel het directe loonoverleg in de 'Stichting van de Arbeid', maar van haar behoefde de

overheid daar als derde partner niet bij betrokken te zijn. Het zelfde gold voor medezeggenschap van de arbeiders in de bedrijven: vrijwillig aangegaan overleg was prima, maar de overheid moest het niet afdwingen. De arbeiders hadden in de SGP-visie geen recht op medezeggenschap. De SGP stemde dan ook tegen de herziening van de Wet op de Ondernemingsraden in 1970.⁶⁶ Het dwang-element in de 'publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie' - de overkoepelende term voor de in het leven geroepen 'schappen' in het bedrijfsleven - stuitte de SGP steeds buitengewoon tegen de borst. Het herinnerde sterk aan de crisiswetten uit de jaren dertig, meer nog, aan de door de Duitsers ingestelde 'vakgroepen' van de organisatie-Woltersom. "Hitleriaanse maatregelen"⁶⁷ durfde Van Dis in de Kamer zelfs te zeggen. Mede omdat de staat bepaalde crisiswetten en zekere vakgroepen nog tot in de jaren vijftig liet voortbestaan, was de verdenking van dit soort continuïteit moeilijk uit de weg te gaan. De SGP stelde dat deze organisaties de juiste verhouding tussen overheid en maatschappij miskenden en bovendien op de rijksbegroting drukten. Ambtenaren, volgens Van Dis lang niet alle even deskundig, maakten te veel de dienst uit ten koste van de vrije ondernemers.⁶⁸

De Wet op de Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie van 1949 was een raamwet: eenmaal aanvaard zouden in het raam van deze wet lagere organen, de hoofdbedrijfsschappen en bedrijfsschappen, ingesteld kunnen worden. De Staatkundig Gereformeerden behoorden tot de felste tegenstanders in de Kamer. "Het ontwerp riekt naar een geleide economie en ordening", meende Van Dis. "De ontworpen organisaties staan onder de druk van de staatsmacht en de invloed der leden is van zeer geringe betekenis." Was de PBO niet door politieke overwegingen op tafel gekomen zonder dat het bedrijfsleven de wenselijkheid er van uitgesproken had? Niet alleen in het principe, ook in de praktische constructie van de PBO zag Van Dis een veel te grote rol van de staat. Daarbij waren de kosten van de regeling, inconsequent genoeg, op het bedrijfsleven afgeschoven. Bovendien was Nederland een deel van de wereldeconomie en het stelsel van de PBO met haar inbreuken op de vrije prijsvorming zou daar geen rekening mee houden. Kort gezegd, hier was sprake van de verwezenlijking van een theoretische constructie en dat kon de Nederlandse economie duur te staan komen.⁶⁹

De vakgroepen en schappen sneden nog het meest in het vlees van de boerenstand. In de eerste naoorlogse jaren zette de 'Landelijke Vereniging voor Bedrijfsvrijheid in de Landbouw' zich in voor opheffing van de vakgroepen en de regelingen op het gebied van de productie die uit hoofde van de schaarste-situatie nog gehandhaafd werden. Zowel in de Tweede Kamer als in 'De Banier' betuigde de SGP haar steun aan deze actiegroep. Misschien bij overproductie, maar zeker niet bij schaarste was contingering geboden, vond Van Dis.⁷⁰

Aan het begin van de jaren vijftig fungeerde de SGP nogmaals als spreekbuis van een verontruste groep boeren, en wel naar aanleiding van de verplichte aansluiting bij de **Gezondheidsdienst voor tuberculose bij het rundvee**. Vooral de Gelderse dienst stelde zich hard op, maar zij kreeg ook het meest te maken met weigeraars. Daar onder waren zware bevindelijk gereformeerden die hun dieren net zo min wilden laten inenten als zich zelf. Voor anderen gold ook de contributie of de verplichte aansluiting op zich als grond voor weigering. Bovendien hadden de boeren in de stichting waar ze lid van moesten worden geen enkele inbreng. De arrestatie in de zomer van 1951 te Uddel op de Veluwe van vijf weigeraars van aansluiting leidde tot vernietigend commentaar in 'De Banier': aantasting van de vrijheid der burgers en broodroof omwille van het geweten.⁷¹ De SGP stemde een half jaar later dan ook als enige tegen de wet die de Gezondheidsdiensten officieel in het leven riep, ondanks het feit dat voor gewetensbezwaarden ontheffing van de inentingsplicht was voorzien.

In 1952 werd de zaak urgent toen onder het rundvee een mond- en klauwzeer-epidemie uitbrak. Ook bij gewetensbezwaarde boeren werd het vee ingeënt en stallen waar een besmet dier was gevonden werden in totaliteit afgeslacht. De SGP protesteerde tegen beide voorzorgsmaatregelen in de Kamer, waarbij Zandt zover ging er op te wijzen dat juist op de dag dat voor oningeënt vee een vervoersverbod in zou gaan, de eerste februari 1953, God de Watersnoodramp 'gezonden' had.⁷² Een commissie van bezwaarde boeren had vervolgens een gesprek met de minister, dat niet tot resultaten leidde. Daarop besloot het Hoofdbestuur van de SGP een volkspetitionnement te organiseren waarmee ook anderen dan de gewetensbezwaarde boeren hun protest konden aantekenen tegen het vervoersverbod dat het voortbestaan van de betreffende boerenbedrijven bedreigde. In naam van de 'vrijheid van het bedrijfsleven' en de vrijheid van geweten riep het Hoofdbestuur de bevolking op om te tekenen: "Wij hebben toch de middelen waar te nemen." Ongeveer ter zelfder tijd, eind maart 1953, hadden deputaten van de Gereformeerde Gemeenten een gesprek met de minister.⁷³

Een en ander leidde er toe, nog voor het petitionnement afgerond was, dat het niet-gevaccineerde vee voortaan met een vervoerbewijs over korte afstand getransporteerd mocht worden: naar de wei, naar de slager of naar het abattoir. Het petitionnement liet men gewoon doorgaan, zoals er ook een protestschrijven van het SGP-Hoofdbestuur over de verplichte slacht en het vervoerverbod naar het ministerie ging. Op 20 oktober 1953 werden de lijsten met meer dan 25.000 handtekeningen bij minister Mansholt ingediend. Deze zegde 'nadere overweging' toe maar antwoordde later dat bestrijding van de mond- en klauwzeer-epidemie onvermijdelijk beperkingen meebracht voor degenen die niet aan de georganiseerde bestrijding deelnamen. Zij moesten er mee rekenen dat hun houding in feite 'maatschappelijke uitsluiting' betekende. Een bittere teleurstelling, vond 'De Banier' en Van Dis merkte in de Kamer op dat dit neerkwam op onderdrukking van een minderheid. De door hem gevraagde vervoersvrijheid naar de markten - met een veearts-verklaring dat het betreffende vee mond- en klauwzeervrij was - kwam er niet. Wat betreft het inenten op tbc werd in 1954 een beperkte ontheffing mogelijk, waarbij onder bepaalde voorwaarden ook vrijstelling van de extra-heffing voor tbc-bestrijding van de Gezondheidsdienst verkregen kon worden.⁷⁴

In 1955 begon een tweede confrontatie over de aansluitingsplicht bij de Gezondheidsdiensten, een kwestie die al snel parallel ging lopen aan de weigeringen toe te treden tot het Landbouwschap. Vee stapels werden in beslag genomen in Staphorst, Nieuwleusen, Kampen en op de Veluwe. De Gelderse Gezondheidsdienst kreeg te stellen met boeren die weigerden voor hun - verplicht - lidmaatschap te tekenen zolang zij de statuten niet gezien hadden. Hier was geen sprake van gewetensbezwaren maar van een inmiddels totaal verziekte atmosfeer tussen de boeren en de Dienst.⁷⁵ De SGP nam het in de Kamer op voor deze weigeraars en haalde daarbij met name landbouwer G.W. Voortman uit Eefde aan, die hierover een brochure had geschreven. Op een vraag van Van Dis in 1959 liet de minister weten dat de Gezondheidsdienst in het gelijk stond. In 1964 veranderde de situatie. De Wet op de Tuberculose onder het Rundvee werd ingetrokken en mede omdat de Gezondheidsdiensten voortaan onder het Landbouwschap vielen was aansluiting niet langer verplicht.⁷⁶

Inmiddels was aansluiting bij het **Landbouwschap** echter veel meer omstrede dan het lidmaatschap van de Gezondheidsdiensten ooit geweest was. In 1952, bij de intrekking van de Landbouwcrisiswet uit 1933, had Zandt al opgemerkt dat het toekennen van 'medebewindsbevoegdheden' aan de product- en landbouwschappen waartoe tegelijkertijd werd besloten, niet in het belang van de boeren was, zeker niet in dat van de kleine boeren op de zandgronden. Men ziet de landbouw niet meer als 250.000 vrije ondernemin-

gen, sprak de SGP-voorman, maar "als een geheel waarmee cijfermatig bepaalde manipulaties verricht kunnen worden." Twee jaar later, toen de ontwerpen voor zeven productschappen in de landbouw op tafel lagen, bleek dat de overheid hierin een grote rol zou spelen. Daar intussen gebleken was dat Mansholt de meeste kleine boeren wilde wegsaneren waarschuwde de SGP voor te verwachten 'dwangmaatregelen'.⁷⁷ Toen in dat zelfde jaar 1954 deze productschappen in de landbouw bij wet ingesteld werden, stemde de SGP als enige partij tegen. "Ziende op hetgeen waartoe men van de zijde van overheids- en semi-overheidsinstanties in staat is" sprak Van Dis, doelende op de Landbouwcrisisorganisatie en de Gezondheidsdiensten, "vrezende wij maar al te zeer, dat bij de in te stellen productschappen dezelfde taktiek zal worden gevolgd." Verder oordeelde hij de kans op vertegenwoordiging van kleine producenten in de besturen van de schappen te klein. De consumenten waren helemaal niet vertegenwoordigd - een ernstig verzuim, vond de SGP.⁷⁸

Een escalatie van de kwestie van het verplicht toetreden tot het Landbouwschap deed zich voor in 1958, nadat inmiddels duidelijk was geworden dat van de overheid op dat moment keiharde sanering van de kleine boeren verwacht mocht worden.⁷⁹ Vijftig boeren werden door de politierechter in Zwolle beboet wegens het niet tijdig verstrekken van gegevens over hun bedrijven aan het Landbouwschap. Een aantal van hen kwam van de Noord-Veluwe, tweeëndertig waren Staphorsters. De een was gewetensbezwaard, de ander vond dat het schap ondemocratisch tot stand was gekomen. Een jaar later zou de SGP in een vraag aan de minister beweren dat de toetredingsplicht strijdig was met artikel 20 van de Verklaring van de Rechten van de Mens, dat bepaalde dat niemand gedwongen mocht worden tot een vereniging te behoren. De verordeningen die het Landbouwschap beoogde door te voeren grepen, aldus Kodde, immers diep in in het persoonlijke leven. In 1963 gooide de SGP het over de boeg van de gewetensbezwaren, maar weer zonder succes. Toen op den duur de weigeraars bestraft werden met openbare verkoop van hun land, bracht de SGP in de Kamer naar voren dat dit wel erg ver ging. Kon men niet beter op roerende eigendommen beslag leggen en die verkopen? Kodde meende dat de minister tot taak had het wantrouwen ten aanzien van het Landbouwschap weg te nemen en dan waren harde maatregelen zeker verkeerd. Bij de boeren die in het voorjaar van 1963 op de Midden-Veluwe gearresteerd werden wegens de weigering contributie te betalen waren enkele SGP-ers.⁸⁰

Het verzet tegen het Landbouwschap zoals vorm gegeven door de Boerenpartij, demonstraties en acties, keurde de SGP-top echter af. Liever steunde zij boer Voortmans comité 'Handhaving vrijheid en recht', dat via juridische weg voor **bedrijfsvrijheid** wilde strijden. De argumenten van Voortman, 'De Banier' en de SGP-kamerfractie liepen parallel - ze waren soms aan elkaar ontleend. Een amendement uit 1963 van de Boerenpartij - die vanaf dat jaar het voortouw nam in de Kamer in de strijd tegen het Landbouwschap - om de post van staatssecretaris voor PBO af te schaffen, werd gesteund door SGP en CPN. In 1968 werden slechts de stemmen van de SGP-, GPV- en BP-fracties gevonden voor een motie waarin de bedrijfsgenoten de mogelijkheid zouden krijgen om over het al dan niet voortbestaan van het betreffende schap te stemmen. Pas in 1970 voerde een Kamermeerderheid van VVD en PvdA een democratisering van de schappen in. Daarbij kregen de aangesloten leden stemrecht, en ook andere wijzigingen waren inhoudelijk gelijk aan de wensen die vele tegenstanders jarenlang naar voren gebracht hadden.⁸¹

In de tussentijd liet de SGP-fractie een keur aan argumenten tegen de Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie in de Kamer de revue passeren. Ze was onnodig voor arbeidsrust en welvaart (1963), de werknemersorganisaties bleken er geen behoefte aan te hebben (1963), het corporatistische systeem zou de Nederlander niet liggen (1965).⁸² Dat de oppositie tegen

het Landbouwschap wat de SGP betreft bij dergelijke stellingnames bleef, leverde haar vooral in 1967 enig verlies op van stemmen die naar de Boerenpartij afvloeden. In de jaren vijftig was de SGP nog de enige opposant tegen het Landbouwschap in de Kamer geweest en waarschijnlijk leverde haar dat enige stemmen op uit de liberale hoek. De VVD was dan ook de partij die door de SGP met name verweten werd te weinig kritisch ten opzichte van de PBO te staan - op dit punt was de SGP dus liberaler dan de VVD.

Ook de **sanering van de kleine zelfstandige** werd, behalve door de grote confessionele partijen, door de liberalen positief beoordeeld. Vanaf de start van de economische groei aan het eind van de jaren veertig gold de klassieke middenstander zelfs in de organisaties van zelfstandigen als een figuur uit een voorbije periode.⁸³ De overheid liet in haar beleid merken een soortgelijk beeld van de kleine man met zich mee te dragen. Allerlei regelgeving moest hem 'bij de tijd' brengen, en wanneer dat niet lukte was sanering geboden. In de landbouw werd sanering bewust nagestreefd, vermindering van het aantal overige middenstanders vloeide eerder voort uit het ontbreken van een specifiek economisch beleid ten aanzien van het kleinere bedrijf.⁸⁴ De eisen van vakbekwaamheid die na 1945 voor de Nederlandse zelfstandigen ontwikkeld werden betekenden voor een deel van de kleine middenstanders bovendien een te zware opgave. Verder was de landbouw in zekere zin slachtoffer van het naoorlogse herstelbeleid. Het levensmiddelenpakket, zo vonden de achtereenvolgende regeringen, moest in Nederland goedkoop blijven om in het belang van de economie een laag loonpeil te kunnen handhaven.⁸⁵ Dit noopte Kodde in 1950 tot de opmerking dat de kosten-verhouding tussen stad en platteland maar eens aan een onderzoek onderworpen moest worden. Het 'goedkope plattelandsleven' kon wel eens een mythe blijken te zijn. De regelgeving verminderde de winstmarge voor de agrariërs en de tussenhandel streek een ander deel van de winst op.⁸⁶

De behandeling van de Vestigingswet Kleinbedrijf in 1946 gaf in een notedop heel de discussie van de komende twintig jaar weer - voor zover er sprake was van discussie, want de ministers lieten zich weinig aan de voortdurende SGP-kritiek gelegen liggen. De **eisen die aan het kleinbedrijf gesteld werden** waren veel te zwaar, hield Zandt de Tweede Kamer voor. Wat voor zin had het als een bloemenhandelaar de latijnse namen van bloemen moest kennen? Een kleine boer was over het algemeen "zeer wel bij", maar had nooit de tijd gehad om te leren. Zandt vond ook dat de commissies die over 'vestiging' beslisten te zeer uit belanghebbenden samengesteld waren - dat kon nooit in het belang zijn van een eerlijk oordeel. Vooral de landbouw kreeg in de jaren veertig te maken met regelgeving. Het traditionele gezinsbedrijfje dat ideaal gesproken zelfvoorzienend kon zijn, kreeg steeds meer raakpunten met de buitenwereld opgelegd. Achtereenvolgens kwam de SGP in het geweer tegen 'keurslijven' als de verplichting voor landbouwproducten, het centraliseren van de huisslacht, het verplicht keuren van geslachte varkens en de verplichte standaardisatie van melk die het natuurlijke vetgehalte omlaag bracht.⁸⁷ Ten opzichte van deze regelgeving toonde met name Kodde, zelf klein-landbouwer, zich uiterst kritisch:

"Er wordt een beroep gedaan op dat wat al gedaan is, en daarom, meent men, kan niet worden nagelaten meer te regelen. (...) Het eind is niet te overzien, en het stelsel brengt mede, dat niet kan worden opgehouden vòòr alles geregeld is."

Het mens-zijn kwam volgens Kodde in het gedrang wanneer aan de eigen verantwoordelijkheid en vrijheid afbreuk gedaan werd. "Alles verzorgd kan ogenschijnlijk goed zijn, maar het is een verzorging als van een dier, dat in het wild levende gevangen wordt en nu goed verzorgd wordt", zo schreef hij in 'De Banier'.⁸⁸

Bij de meer algemene Vestigingswet Bedrijven die in 1953 een serie eisen van vak-

bekwaamheid invoerde, hoefde de SGP niet het voortouw te nemen. Het wetsontwerp werd door de oppositie-partijen sterk geamendeerd en tenslotte zonder stemming aangenomen. Met name de CPN kwam tijdens de beraadslaging voor het belang van de kleine middenstand op - geen van de beide SGP-ers voerde het woord. Vóór die tijd had Van Dis in de Kamer nog wel een aantal malen geprotesteerd tegen nieuwe regels die bepaalde categorieën middenstanders te verwerken kregen: het vergunningstelsel voor vrachtauto's in 1951, een verbod op uitoefening van de diergeneeskunde (ook inenten en verdoven) door niet-gediplomeerden in 1953, een speciale vergunning voor het kweken van bloemen in 1956. De eis van diplomabezit aan zeer vakbekwame mensen betekende, aldus de SGP-parlementariër, 'broodroof van overheidswege'.⁸⁹ In 1961 zouden een saneringsmaatregel in het vervoerbedrijf en de wettelijke invoering van vakbekwaamheidseisen in de tuinbouw de fractie nog tot protesten nopen.⁹⁰

De grote uitstoot van arbeidskrachten uit de landbouw in het algemeen en de **bedrijfsbeëindiging** van vele boeren in het bijzonder in de naoorlogse periode waren, aldus Nooij, in het belang van de Nederlandse economie. Theoretisch had deze afvloeiing - gezien de wetenschappelijke en technische ontwikkelingen - zelfs nog veel groter kunnen zijn. Wat voor de buitenstaander niet meer was dan inkomensoverdracht van de ene naar de andere sector van de maatschappij, betekende voor de betrokkenen echter afbraak van de materiële basis waarop hun cultuur - in de ruimste zin van het woord - berustte. Bijna alle politieke partijen hanteerden in deze periode echter alleen de strikt economische visie op de sanering van de landbouw. In haar aandacht voor de visie van binnenuit stond het SGP aanvankelijk alleen, later werd ze bijgevalen door het GPV en 'gepasseerd' door de Boerenpartij.⁹¹

Bij haar streven naar het wegwerken van de kleine boer maakte de regering gebruik van de omwille van de structuurverbetering van de landbouw in gang gezette ruilverkaveling.⁹² Direct na de oorlog sneuvelden al een aantal mini-bedrijfjes bij de ruilverkaveling van het overstromde Walcheren, een deel er van onder dwang. De zeer kleine bedrijfjes vertegenwoordigden voor de betrokkenen een grote emotionele waarde en het was niet altijd even duidelijk of de nieuwe verdeling wel eerlijk was. Soms was sprake van openlijk verzet. Een politieagent moest bij voorbeeld een klein-landbouwer te lijf gaan die met een mes gewapend op zijn enige stuk land bivakkeerde dat hem afgenomen zou worden. Kodde, een groot voorstander van ruilverkaveling, kwam hierdoor in zijn eigen streek in een netelige positie. Hij sprak zich wel uit tegen het gebruik van dwang bij herverkaveling, maar veel boeren in de Zeeuwse SGP zagen dit nuanceverschil niet en namen hem zijn standpunt erg kwalijk. Pas toen na verloop van tijd de cultuur-technische voordelen bleken, luwde de storm.⁹³ Zandt noemde in de Kamer het gedwongen samenvoegen van kleine bedrijfjes onrechtvaardig en "zeer diep ingrijpen in de eigendomsrechten en maatschappelijke verhoudingen."⁹⁴ Konden in Walcheren de kleine boeren niet gezamenlijk op één kavel geplaatst worden? Dit door de SGP aangedragen alternatief werd geen werkelijkheid. Voor het opheffen van de gedwongen overplaatsing en verpachting in de Herverkavelingswet Walcheren kreeg de SGP-fractie te weinig bijval (alleen van de ARP, CHU en VVD).⁹⁵

Wat Kodde de overheid specifiek verweet was dat zij zou kunnen beoordelen wat een levensvatbaar bedrijf was. Hadden de kleinere bedrijven niet een grotere opbrengst per oppervlakte? Zij konden toch de traditioneel gebruikelijke samenwerking met de grotere bedrijven voortzetten? "Er moet niet te veel gestreefd worden naar het mechanische, terwijl de samenleving toch een organische is". Een kleine boer, zo bracht hij later in de Kamer naar voren, kon toch neveninkomsten hebben, waarom zou een mens maar één beroep moeten uitoefenen?⁹⁶ Gelijke argumenten voerde Zandt in 1952 aan in de Kamer toen bekend was geworden dat bepaalde kringen alle bedrijven van beneden de tien hectare - 71%

van de Nederlandse boeren - opgeheven wilden zien. Daarmee zou men mensen treffen, aldus de fractieleider, die van generatie op generatie een zelfstandig bestaan geleid hadden en nu arbeider zouden moeten worden. Abma uitte zich later in ongeveer de zelfde termen, maar liet het historische argument van de 'generaties' achterwege:

"Het lijkt ons noodzakelijk ondernemers op niet al te minimale bedrijven, die zich met medewerking van vrouw en kinderen veel inspanning getroosten en zich belangrijk geachte arbeidsvoorwaarden ontzeggen, met daadwerkelijk begrip tegemoet te treden. Het gaat toch wel om een stuk volkskracht."⁹⁷

Kodde, die na 1956 namens de SGP het landbouwbeleid becommentarieerde in de Kamer, hanteerde als argument liever de persoonlijke beleving van het boerenleven: wie gewend was op eigen houtje in de vrije natuur te werken zou niet graag tot arbeider omgeschoold worden. Meer dan beide predikanten-Kamerleden benadrukte hij de eigen verantwoordelijkheid en de bekwaamheid van de kleine landbouwer. Zo protesteerde hij bij de wijziging van de Wet op de vervreemding van de landbouwgronden in 1958 tegen de pretentie van de overheid om te kunnen vaststellen wanneer de boer een 'redelijk inkomen' zou hebben. Die kon zelf wel beslissen of zijn inkomen groot genoeg was om zijn bedrijf voort te zetten of niet. Van Rossum sloot in zijn stellingnames nauw bij Kodde aan. Net als zijn voorganger pleitte hij, in 1969, voor meer waardering voor boeren met een nevenberoep, en wat sanering betreft had hij aandacht voor het mentale element: overschakeling naar een bedrijf van 80 hectare is niet te doen voor iemand die aan 15 hectare gewend is.⁹⁸

Bij het aanvaarden van de nieuwe Pachtwet in 1957, een van de belangrijkste stappen in de saneringsinspanning van overheidswege, kwam het principe van **eigendom** van de grond aan de orde. De SGP, met de CPN de enige tegenstander van de wet, bestreed bij monde van Kodde de gedachte die volgens haar achter de wet lag, namelijk dat de overheid "beheerder van het privaat bezit" zou zijn. Tegelijkertijd verdedigde Kodde, die immers ook burgemeester was, in 'De Banier' het recht van de overheid tot onteigening van grond die nodig is voor 'algemeen gebruik'. Hij erkende "dat het particulier bezit minder vast is dan wel vroeger het geval was", maar gaf toe dat het overheidsingrijpen vaak te ver ging. Een "glibberig terrein" meende de gemeentebestuurder, die besloot met te zeggen dat ieder geval op zich bezien hoorde te worden.⁹⁹

Daarmee was Kodde een van de eersten in de SGP-top die het idee van het privébezit althans enigszins relativeerde. De gedachtengang dat alle bezit uiteindelijk aan God toekomt en de mens slechts rentmeester is, hoorde misschien tot het bevindelijk gereformeerde denkpatroon, maar zou pas in 1967 door J. de Rooij in 'De Banier' onder de aandacht gebracht worden. Kodde kende waarschijnlijk aan het landbezit van de (kleine) boer een meerwaarde toe boven 'bezit' op zich, omdat dat land aan de basis van het hele bestaan van die bezitter lag. Ook Van Dis en Van Rossum maakten in de late jaren zestig onderscheid als het om bezit ging. Zij kwamen op voor de bestaanszekerheid van de kleine boeren, maar spraken zich in 1969 uit voor een overgangsregeling bij het socialiseren van de gigant Verolme, en in principe voor controle op concentratie van economische macht bij fusies. "Wij zijn wel voor vrijheid, maar niet voor een oeverloze vrijheid", aldus Van Dis bij eerstgenoemde gelegenheid.¹⁰⁰

Het alternatief voor sanering dat de SGP herhaaldelijk naar voren bracht was steun aan de boeren op particuliere basis. Belastingverlaging, het wegnemen van belemmeringen, hulp bij aanpassing van gebouwen, lagere aansluitkosten voor water en electriciteit, steun voor het scheuren van weiden waren alternatieven die door Kodde genoemd werden. Later wees Van Rossum er nog op dat de cultuurtechnische werken bij ruilverkaveling al zoveel voordeel voor de bewerking van de grond meebrachten, dat soms de echte herverdeling van de grond - met het uitvallen van zoveel boeren - niet eens nodig was.¹⁰¹

Aan het eind van de jaren zestig werd de roep vanuit de SGP om steun aan de bedreigde **middenstand** steeds duidelijker gearticuleerd. De Rooij in 'De Banier' en Van Rossum in de Kamer bestreden nu het harde liberale concurrentie-principe zoals eerder de voordelen van sanering in de landbouw bestreden waren, met argumenten op het ethische vlak. Beiden betrokken het gebod 'Gij zult niet doodslaan' op de door de middenstanders ondervonden concurrentie van de grootbedrijven. De naaste economisch aan de kant schuiven of onder de voet lopen waren even goed misdaden tegen dit gebod, meende De Rooij. Zowel hij als Van Rossum wensten ingrijpen van overheidswege ter bescherming van de kleine middenstander.¹⁰² Het middenstandsklimaat "biedt vele mensen de mogelijkheid om gaven en talenten te ontplooiën", schreef Abma in 1969. Het bereiken van het ondernemerschap door de gewone arbeider vond hij een mogelijkheid die steeds open hoorde te blijven, maar die door de regelgeving en het middenstands-onvriendelijke klimaat tegengehouden werd. Achtergrond vormde volgens hem het denkklimaat van de naoorlogse periode: "Met alle respect menen we, dat er meer gaven bestaan dan alleen de verstandelijke en ook is er meer aanleg dan alleen de technische."¹⁰³

Met deze uitspraak gaf Abma feitelijk weer dat de Staatkundig Gereformeerde visie op de economische verhoudingen bepaald werd door een andere **ervaringswereld** dan die waarvan in het algemeen in de Nederlandse politiek uitgegaan werd. Het was de leefcultuur van de heel kleine zelfstandige, voor wie neveninkomsten - om maar wat te noemen - vanzelfsprekend waren. Deze uitgangspositie zorgde er voor dat de Staatkundig Gereformeerde variant van het 'organisch denken' afweek van die van de protestantse partijen uit de Kuyperiaanse traditie. Dat deze variant in principe wel organisch was, bleek uit het aanvaarden van organisatie als principe in de loop van de jaren vijftig door de 'theoreticus' Kodde, uit het accepteren van de Sociaal Economische Raad, en van medezeggenschapsorganen in bedrijven voor zover die op basis van vrijwilligheid overleg tussen werkgevers en -nemers stimuleerden.

De grens die in Staatkundig Gereformeerde kring voortdurend gesteld werd aan wat bij Kuyper 'sovereiniteit in eigen kring' heette, werd bepaald door de vrijheid van het allerlaagste niveau, het individuele bedrijf. Waar Kuyper aanvankelijk bij de constructie van overlegorganen tussen werkgevers en werknemers ook het 'opkomen' uit het bedrijfsleven zelf als voorwaarde stelde - de staat zou dan wel de gevonden vorm wettelijk moeten vastleggen - beklemtoonde hij later meer een actieve rol van de overheid bij bijvoorbeeld de vorming van de Kamers van Arbeid.¹⁰⁴ In anti-revolutionaire kring werd aan het uitblijven van organisatie vanuit particulier initiatief het recht van de overheid ontleend om zelf regelend op te treden. Die stap werd in SGP-kring nooit gezet. Ook met betrekking tot organisatie in 'horizontale' verbanden zoals het landbouwschap bleef zij uitgaan van de vrijwilligheidsbasis. De staat had op dat terrein geen rol, meende de SGP, die meer in het algemeen de staatstaak meer op het ethische vlak dan op het economische terrein zag liggen. Het was niet toevallig dat haar in de grond liberale economische opvattingen doorbroken werden door het op **ethische** gronden beargumenteerde streven de sanering van de middenstand tegen te houden.

Om zijn eigen variant van het organisch denken tegenover de bestaande varianten af te grenzen moest Kodde dus wel in de jaren vijftig, toen zowel de PBO als het CNV-lidmaatschap hem dwongen tot een gedachtenbepaling, ideeën ontwikkelen over de **rechten van het individu** tegenover zijn medemensen. Deze in bevindelijk gereformeerde kring vreemd aandoende ideeën - men benadrukte veeleer de totale rechteloosheid van de mens - formuleerde hij met name rondom de begrippen vrijheid en eigen verantwoordelijkheid. Tot een echte uitwerking van de visie op deze 'rechten' kwam het niet. Daarvoor wogen

de traditionele theologische invloeden waarschijnlijk te zwaar binnen de SGP. Zowel de PBO- als de CNV-kwestie werden op opportunistische wijze opgelost. In het eerste geval met een beroep op het steeds te gehoorzamen overheidsgezag, in het tweede door het lidmaatschap aan het persoonlijke geweten over te laten bij een principiële afkeuring van het CNV als organisatie (uit hoofde van zijn hantering van het stakingswapen). Wat de SGP met Kuiper gemeen had - tegenover de latere anti-revolutionairen - was het bezwaar tegen de eenvormigheid van regelgeving door de staat. In haar verzet tegen de vestigingsvoorwaarden voor bedrijven, maar ook in dat tegen een aantal sociale verzekeringswetten herkennen we de Kuiper die aan het begin van de 20e eeuw zijn eigen partijgenoten in de regering aanviel omdat hun wetgeving te weinig rekening hield met 'de rijke variatie in het bedrijf'.¹⁰⁵

7.5 De gemeente als ideale eenheid van bestuur

Eén van de verschijningsvormen van de toename van de staatsmacht in het naoorlogse Nederland was de verminderde autonomie van de kleinste bestuurlijke eenheid, de gemeente. Die autonomie, de "zelfstandigheid in het regelen der specifieke gemeentelijke belangen" was wel nooit totaal geweest, maar het probleem waar de grens tussen gemeentelijke en boven-gemeentelijke verantwoordelijkheden getrokken moest worden was in de eenvoudiger samenleving van voorheen veel kleiner.¹⁰⁶ Naarmate de maatschappij ingewikkelder werd was in de loop van de twintigste eeuw aan de gemeentelijke autonomie geknabbeld. De Staatkundig Gereformeerden protesteerden tegen deze inbreuk op de verantwoordelijkheid van het laagste niveau; hun argumenten waren gebaseerd op sentimenten, principes en de bestuurlijke praktijk.

Feitelijk was de tendens tot centralisatie al sinds de 19e eeuw aan de gang. De ideologie die, met name vanuit liberale kringen, als reactie op deze tendens ontwikkeld werd, het 'communalisme', voerde de gemeentelijke autonomie hoog in haar wapen. Het communalisme baseerde zich op het idee dat bestuursorganisatie en maatschappij niet twee los van elkaar bestaande eenheden zijn. Kort na 1900 bereikte deze ideologie haar hoogtepunt met het gezaghebbende juridische standaardwerk van Oppenheim dat de 19e eeuwse fundering van de gemeente als functioneel element in de overheidshiërarchie een veel kleinere plaats gaf dan voorheen gedaan was. In de plaats daar van kwam de nadruk op de fundering vanuit de nabuurschap, maar ook op de rol van de burgemeester te liggen. De burgemeesters zouden dan ook in de 20e eeuw de dragers bij uitstek worden van de communalistische gedachte.¹⁰⁷ In het SGP-gemeenteprogram uit 1918 was deze gedachte nog niet verwerkt. Artikel drie sprak vanuit de hiërarchie-gedachte over de aan de gemeente 'toegewezen kring'. Onder invloed van burgemeester Kodde - in feite de enige die op dit punt uitspraken deed in de SGP omdat zijn kundigheid ter zake algemeen aanvaard werd¹⁰⁸ - werd Oppenheims variant van het communalisme toonaangevend in de SGP.

Met name de afnemende macht van de burgemeesters over de plaatselijke politiek noopte de SGP in de naoorlogse periode tot kritiek op het overheidsbeleid. In het gezelschap van enige CHU-ers klaagde Zandt in 1946 in de Kamer al over het gedwongen instellen van rijkspolitie in bepaalde gemeenten, een klacht die Van Dis in 1953 herhaalde. Kodde veroordeelde in 'De Banier' de ontoegankelijkheid van het moderne politie-korps (voor burgemeesters) zelfs als doorwerking van het 'leidersprincipe' van de Duitsers.¹⁰⁹ Toen in 1957 in alle gemeenten beneden de 20.000 inwoners rijkspolitie ingesteld werd, protesteerde Kodde dan ook heftig. Het directe toezicht op en contact van de burgemeester met de agenten zou moeten blijven bestaan, vond hij. Men kon dan met de specifieke plaatselijke situatie rekening houden bij de aard van het politietoezicht - zijn eigen gemeente Zoutelande

met haar recreatie nam hij als voorbeeld. In de nieuwe regeling zou dit directe contact ontbreken. Dat de SGP niet alleen stond bleek toen een VVD-amendement om de burgemeester weer plaatselijk hoofd van de politie te maken, gesteund werd door ARP, CHU en SGP.¹¹⁰

Ook om in het algemeen de positie van de burgemeester te funderen gebruikte Kodde in de Tweede Kamer beschrijvingen die aan zijn eigen positie ontleend waren. Gemeenten moeten mensen aan het hoofd hebben die het leven doorleefd hebben, er midden in staan en de behoeften ook van de eenvoudigste mens aanvoelen. De burgemeester is "als het ware in de gemeenschap opgenomen" en richtlijnen voor zijn keuze zijn dus nooit volledig te geven. De moderne eis van juridische of andere specialistische kennis kon Kodde niet waarderen.¹¹¹ Van een boerenzoon die sinds zijn 27e burgemeester was in zijn geboortedorp van nog geen duizend zielen, viel deze visie te verwachten. In de jaren zestig, toen er meer SGP-burgemeesters kwamen, verdween deze persoonlijke stellingname uit het SGP-gedachtengoed.

De communalistische argumentatie over de **onscheidbaarheid van bestuursorganisatie en plaatselijke samenleving** werd, met het argument dat gemeenten 'historisch' of 'organisch gegroeid' en daarom niet zo maar weg te poetsen waren, voortdurend door de Staatskundig Gereformeerde fractie in de Kamer ter sprake gebracht bij de vele wetsontwerpen voor gemeentelijke herindeling na 1945.

Slechts een enkele maal werd daarbij een meer principieel (godsdienstig) argument ten beste gegeven, en als het al gebeurde dan was dat op plaatselijk niveau. Zo reageerde de kersverse SGP-burgemeester G.A.A. Adelaar in 1958 op de dreigende opheffing van zijn gemeente Meliskerke door er aan te herinneren "dat God de Almachtige de landpalen der volkeren stelt." Adelaar erkende zelf al in 1959 dat dergelijke 'principiële' argumenten geen zeggingskracht konden hebben. In de in totaal achttien in ons onderzoek betrokken Zeeuwse gemeenten die met herindeling te maken kregen, werd deze argumentatie nog één keer gebruikt, bij de herindeling van Waarde. Namens de SGP-fractie bracht C. Goud bij die gelegenheid, in 1964, naar voren:

"Naar Zijn Eeuwige wijsheid heeft Hij [God] de grenzen en levens der volkeren getrokken en hen het nationaliteitsgevoel ingeschapen (...) Zo ook heeft Hij op aarde een éénheid gewild, wat een volk betreft, doch met een verscheidenheid, vandaar ook dat ons land verdeeld is in provincies, steden en dorpen."

Deze abstracte onderbouwing vulde Goud aan met een verwijzing naar concrete verschillen met de buurdorpen. De bevolking van Waarde, voor het merendeel kleine boeren, was "nog weinig aangetast door invloeden van buiten" en vertoonde "psychisch een groot verschil" met bij voorbeeld de bevolking van Krabbendijke. Met andere woorden, Waarde was "moeilijk in een andere gemeenschap onder te brengen."¹¹²

Deze sociaal-culturele factoren (kleine boeren) met hun mentale component (psychische verschillen) stonden duidelijk voorop in de Waardese wens tot zelfstandigheid, en werden ook door alle plaatselijke raadsfracties gedeeld. Van een duidelijk mentaliteitsverschil was ook sprake tussen Yerseke en Kruiningen, reden waarom ook alle Yersekse fracties in 1964 tegen samengaan met Kruiningen pleitten. In het zakelijke mosseldorp voelde men weinig voor de gemoedelijker en traditioneler levende bevolking van Kruiningen. Een vergelijkbaar geval deed zich in 1961 voor toen er plannen waren om Scherpenisse bij Sint-Maartensdijk te voegen. De raad van Scherpenisse verklaarde zich eenstemmig tegen de plannen, en noemde in één adem mentaliteit en sociale structuur. De kleine boertjes van Scherpenisse met hun traditioneel saamhorigheidsgevoel pasten totaal niet bij het in boeren en arbeiders verdeelde Sint-Maartensdijk. Zowel in Yerseke als in Scherpenisse deelde de

SGP in de algemene bezwaren: wat niet één was, moest gescheiden blijven.

In vier andere gemeenten waar herindeling aan de orde kwam vond slechts een deel van de raad het mentaliteitsverschil zo belangrijk dat ze het als bezwaar noemde. Eén van de betrokken fracties was dan steeds de SGP-fractie. Aan haar zijde vond zij in Nieuwerkerk de PvdA, in Haamstede de CHU, in Serooskerke één ARP-er en in Kapelle de protestantse fracties en de VVD. Dat bij de SGP het mentaliteitsargument zwaarder woog dan bij de andere partijen, lijkt dus niet onmogelijk. In de Tweede Kamer werd dit aspect echter bij de vele stemmingen over gemeentelijke herindeling maar twee maal door de SGP-fractie ter sprake gebracht.¹¹³

Een veel belangrijker onderdeel van de argumentatie van SGP-zijde tegen herindelingsvoorstellen was de vrees voor samenvoeging van **levensbeschouwelijk te zeer uiteenlopende bevolkingen**. De vrees dat de gemeenteraad van de nieuw gevormde grotere gemeenten aan dorpen die voorheen zelfstandig waren - en in meerderheid protestants - zondagsopenstelling van cafés of andere gelegenheden, of zelfs het carnaval op zou dringen sprak de SGP met name uit bij de herindeling van de Bommelerwaard in 1955. Een eventueel verlies van de protestantse raadsmeerderheid was in het zelfde jaar reden om bezwaar aan te tekenen bij de grenswijziging tussen Hellendoorn en Wierden. Wat Zeeland betreft bracht de SGP-fractie nog de gevallen Duiveland en Zuid-Beveland in de Kamer ter sprake. Zij vreesde overvleugeling van de streng-protestantse dorpen Oosterland en Nieuwerkerk door het socialistische Ouwkerk, en van Borssele door de rooms-katholieke gemeenschappen in de omgeving.¹¹⁴ "Thans is het: 'Verdeel en heers'" had SGP-burgemeester Adelaar van Meliskerke aan de vooravond van de herindeling in Zeeland al gezegd. Hij vreesde een grootscheepse teruggang in de invloed van de SGP. Inderdaad zouden gemeenten als de zijne met een meerderheid van SGP-ers na 1970 niet meer bestaan. Later zei hij met andere woorden het zelfde: gemeenten moeten bij elkaar passen "wat godsdienst en politieke kleur betreft. Een gemeente is, als het goed is, een gemeenschap en moet dat ook na herindeling blijven."¹¹⁵ In het bijzonder, zo lijkt het, gold in Zeeland een zekere schrik voor samenvoeging met rooms-katholieke dorpen, ook als de resulterende gemeente niet in meerderheid rooms-katholiek zou zijn. Drie keer stemde de SGP in de achttien onderzochte gemeenten tegen een plan van die strekking - alle drie de keren in Zuid-Beveland.¹¹⁶

In Tholen deed zich het zeldzame geval voor dat een minderheid zich beducht toonde voor overheersing door de streng-protestantse stroming na de herindeling. Na het aanvankelijke rumoer over het voegen van Scherpenisse bij Sint-Maartensdijk, kwam in 1965 het plan ter tafel om van de zeven Thoolse gemeenten één geheel te maken. Zelden bestreed een groep gemeentebestuurders elkaar en de hogere overheden zo heftig als sinds dat moment op Tholen. Waar bij een algemeen vrij eenvormig leefpatroon nog steeds allerlei beweerde (traditionele) tegenstellingen tussen de Thoolse dorpen een rol speelden, was de vrees over en weer veel heviger dan de werkelijkheid later zou uitwijzen. De SGP vreesde algemeen een verschuiving naar links en voelde zich uit dien hoofde verplicht tot een duidelijke afwijzing, terwijl de Oud-Gereformeerde fractie van het geïsoleerde Stavenisse vreesde voor "een grote geestelijke afbraak" en pleitte voor behoud van "de eigen godsdienstige sfeer der dorpen."¹¹⁷

Daartegenover was men in de dorpen waar de uitstraling van de PvdA (Sint-Maartensdijk) en van de rooms-katholieke bevolkingsgroep (Tholen-stad en Oud-Vossemeer) voor een minder streng-protestants klimaat zorgde, bang voor een overheersing van de drie protestantse partijen. Vooral was de angst groot dat de SGP als de grootste partij meer dan ooit haar stempel op het eiland zou willen drukken. De Sint-Maartensdijkse PvdA sprak dan ook van het 25 jaar terug zetten van de klok en van een 'hemelsbreed verschil'

in levensbeschouwing tussen de dorpen. Daarmee doelde zij waarschijnlijk vooral op die zaken waarbij in de jaren zestig de politieke verschillen op Tholen aan het licht traden: de mate van zondagsheiliging, het aanvaarden van toerisme en voetbalsport en zo meer. De plaatselijke CHU-voorman sprak immers even zo vrolijk over de *afwezigheid* van grote levensbeschouwelijke tegenstellingen op het eiland, daarmee veeleer de religieuze inslag van de Tholenaar bedoelend.¹¹⁸ Veel feller nog was de gemeenteraad van Oud-Vossemeer tegen de vorming van Groot-Tholen. Verwijzend naar het SGP-beleid op het eiland en het anti-roomskatholicisme van die partij sprak zij over het 'van de kaart geveegd worden' van de roomse bevolkingsgroep. De door een deel van de Oud-Vossemeerse bevolking gevoerde actie trok de aandacht van de pers en de Tweede Kamer, die de samenvoeging echter niet wenste tegen te houden.

Dat de overheersing door de SGP een niet zo reële mogelijkheid was, was overigens juist in het sport- en recreatie-beleid van de zeven gemeenten al gebleken. De ARP- en CHU-fracties bleken op deze punten veel minder terughoudend dan de SGP, zodat een coalitie van alleen deze drie partijen na de samenvoeging niet per se verwacht hoefde te worden.¹¹⁹ Bovendien bleek de SGP - waarschijnlijk door de perscampagne die de vrees voor een overheersing toch enigszins opgeroepen had¹²⁰ - niet het verwachte aantal zetels in de nieuwe Thoolse raad te halen. De problematiek leverde in de Tweede Kamer nog wel een debat op tussen Wiegel (VVD) en Abma over het begrip 'tolerantie'. Daarbij kon de SGP-voorman naar waarheid beweren dat de SGP nooit een meerderheid op Tholen nagestreefd had. Zijn tegenstem was de beste bekrachtiging van deze stelling. De gemeentelijke herindeling van Tholen was volgens Abma onnodig vroeg en met weinig inspraak gerealiseerd.¹²¹

Een ander argument voor opheffing van kleine gemeenten, het beweerde gebrek aan 'bestuurskracht', werd uiteraard door Kodde in 'De Banier' en door Van Dis in zijn Kammeredes fel bestreden. Burgemeesters en wethouders van deze gemeenten zouden niet weten wat er in de wereld omgaat? Wisten gespecialiseerde ambtenaren dat dan wel? Van hen was te verwachten dat ze niet het hele beleid konden overzien, ja zelfs dat ze de slagvaardigheid van het bestuur zouden doorkruisen door elk voor hun specifieke belangen op te komen. Bij voorkeur gaf Kodde blijk van zijn communalistisch standpunt door het beeld te gebruiken van het paard dat dagelijks zijn meester onder ogen komt en daar wel bij vaart: 'Het oog van de meester maakt het paard vet.'

"Breng de meester dicht bij het paard en laat het paard dicht bij de meester. Ik meen dat het dan goed kan gaan en anders vrees ik dat er grote moeilijkheden zullen komen op plaatsen waar het oog des meesters ontbreekt."¹²²

Bij de eerste grote herindeling van een hele streek, de Bommelerwaard in 1955, sprak Van Dis dan ook van staatsdwang, "een wederrechtelijk ingrijpen in het zelfstandig bestaan van deze gemeenten." De tegenstem van de SGP had natuurlijk ook te maken met een gevreesde rooms-katholieke invloed in dit bolwerk van bevindelijkheid.¹²³

Na de Bommelerwaard werden de grote herindelingsontwerpen in de Kamer door Kodde becommentarieerd. Ondanks de tegenstem van de SGP die in zijn periode steeds resulteerde - het ging steeds om streken waar de SGP vertegenwoordigd was - gaf hij in zijn overwegingen buiten de Kamer af en toe blijk van begrip voor de visie van de regering. Zo gaf hij in een vergadering van SGP-overheidspersonen in Zeeland in 1949 toe dat je in kleinere gemeenten bezwaarlijk van alle voorschriften op de hoogte kon blijven. In 1957 bracht hij er naar voren dat 'bestuurskracht' afhankelijk was van het politiek inzicht van de betreffende gemeentebestuurders, de aanwezigheid van 'hulpmiddelen' en financiële steun van het Rijk. Er waren dus gradaties in de kwaliteit van het bestuur van kleine gemeenten mogelijk.¹²⁴

De belangrijkste nuancering bracht Kodde aan in een artikel in 'De Banier' in 1957. Waar hij in 1949 nog geschreven had "Niet is eerst de Staat er geweest en dan de gemeenten, maar omgekeerd", betoogde hij nu dat "de geschiedenis leert, dat de gemeenten in de loop der tijden zijn gevormd uit de meer privaatrechtelijke of persoonlijke bezittingen." Daarom was het "niet mogelijk maar te stellen, het is nu eenmaal zo steeds geweest en daarom moet het ook maar zo blijven." Immers ook in vroeger tijden waren gemeenten opgeheven en bijeen gevoegd. Verklaarde Kodde hiermee het traditionele beroep op de geschiedenis van weinig waarde, ook wat betreft bestuurskracht moest hij kanttekeningen plaatsen bij een resoluut 'nee'. Niet dat hij toestemde in een falende inspanning van de bestuurders van kleine gemeenten van voorheen, zeker niet, maar recentelijk waren de gemeentelijke taken dermate uitgebreid dat besturen niet meer zo eenvoudig was. Kodde gaf wel aan dat op dit punt andere oplossingen dan herindeling de voorkeur verdienen.¹²⁵ Het traditionele SGP-standpunt ten opzichte van gemeentelijke herindeling, 'nee' behalve bij 'uiterste noodzaak'¹²⁶, bleef dan ook voorlopig gehandhaafd en de SGP stemde tegen wetsontwerpen voor gemeentelijke herindeling of grenswijziging.

Een van die door Kodde geprefereerde oplossingen was het aangaan van gemeenschappelijke regelingen waarbij een aantal gemeenten een deel van hun taken, op het terrein van bijvoorbeeld vleeskeuring, vuilnisophaal of bouwtoezicht, overdroegen aan een gespecialiseerd lichaam. In het algemeen wees de SGP bij herindelingsgevaar op deze mogelijkheid, hoewel aan de basis ook andere geluiden gehoord werden. Zo stuitten op Tholen rond 1950 een aantal gemeenschappelijke regelingen op verzet - er speelden daar overigens allerlei factoren een rol¹²⁷ - en een SGP-wethouder uit Meliskerke betoogde in 1957 dat een teveel aan gemeenschappelijke regelingen aan de gemeentelijke autonomie knaagt en het bestuur verstart. "t Gevolg kan zijn opheffing van gemeenten en dus samenvoeging."¹²⁸ Wanneer bij het toetreden van gemeenten tot regionale belangen- of planningsorganisaties de SGP tegenstemde - het gebeurde in vijf gemeenten - was dat voornamelijk om financiële redenen, in Borssele ook om 'principiële'. De bijzondere positie van Meliskerke en Waarde kwam bij deze gelegenheden nog eens naar voren toen alle partijen er tegen een dergelijke deelname stemden.¹²⁹

Van de veertien gevallen van stadsuitbreiding waarover tot 1970 in de Tweede Kamer gestemd werd, waren er vier - Deventer, Meppel, Alphen en Roermond - waarbij de SGP als enige Kamerfractie tegenstemde. In het laatste geval kwam Kodde op voor de zelfstandigheid van de bedreigde gemeente Maasniel, wat er toe leidde dat in dit roomse dorp bij de verkiezingen van 1959 eenenveertig voorkeurstemmen op de derde man van de SGP uitgebracht werden, waartoe een in Maasniel verspreide folder opgeroepen had.¹³⁰ De SGP werd in de andere negen gevallen gesteund door de Boerenpartij (na 1963) en in tweede instantie door het GPV, de ARP en de CHU, in derde instantie door (een deel van) de VVD. In het geval Culemborg (1962) kreeg de SGP juist steun van de drie linkse partijen toen ze tegen uitbreiding van het grondgebied stemde.¹³¹ Eenmaal, bij de uitbreiding van Utrecht in 1953, sprak SGP-woordvoerder Van Dis van het demoraliserend effect van het grote-stadsleven, waarvoor de omringende dorpen bewaard moesten worden.¹³²

Werd er aanvankelijk vooral aan de grenzen van plattelandsgemeenten geknibbeld om naburige steden ruimte voor uitbreiding te geven, later ondergingen hele regio's als het ware een herverkaveling wat hun gemeentelijke indeling betreft. In de laatste gevallen stond de SGP meestal alleen in haar protest, later bijgevallen door de Boerenpartij. Bij zeven van de acht wetsontwerpen vóór 1970 stemden alleen SGP en BP tegen, terwijl in het geval Tholen twee CHU-ers zich bij de SGP voegden. De SGP-fractie motiveerde haar tegenstem voornamelijk met het argument dat niet aan te tonen was dat de oude gemeenten te weinig bestuurskracht hadden (algemeen) en met de wens tot behoud van de agrarische invloed

in de gemeentebesturen (de Utrechtse gevallen). De fractie stemde vervolgens tegen de herindelingen van Schouwen-Duiveland, Houten en omgeving, de Vechtstreek, Bunnik en omgeving, Flakkee, Walcheren en Zuid-Beveland. Evenals op Tholen ging op Flakkee aan de herindeling van het deels door de SGP gedomineerde eiland een jarenlange "ze-nuwenoorlog" vooraf.¹³³

De laatste reeks herindelingsvoorstellen werd door Abma becommentarieerd, die voordien weinig met deze materie te maken had gehad. Over het algemeen herhaalde hij dan ook de standpunten van Kodde, vooral ook de nadruk op het 'historisch gegroeide'. Zijn persoonlijke visie op het voortbestaan van ook de kleinste gemeenten - was dat nu wel zo nodig, vroeg hij zich af - verwerkte hij vooreerst niet in zijn Kamerredes. Mede onder invloed van Van Rossum die uit vorige functies veel ervaring had met waterschappen en ruilverkaveling, begon de SGP-fractie na 1970 een positiever houding in te nemen tegenover herindeling.¹³⁴

Was de SGP dus, zeker voor 1970, één van de weinige verklaarde tegenstanders van gemeentelijke herindeling op Tweede Kamer-niveau, op gemeente-niveau waren de verhoudingen veel minder eenduidig, vooral in de eerste fase van overleg. In de achttien Zeeuwse gemeenten uit ons onderzoek die met herindeling te maken kregen vertoonde de SGP-fractie maar in drie gevallen een afwijkende opstelling. Te Kapelle was zij de laatste partij die haar protest tegen samenvoeging opgaf, te Haamstede de enige die tenslotte tegen stemde, terwijl zij in Borsselle aan het eind van de overleg-periode de meest negatieve opstelling had. In een aantal gevallen was verharding van standpunten opgetreden. Zo was de Borsselse SGP aanvankelijk de fractie die het minst tegen herindeling was, en te Hoedekenskerke was de SGP zelfs aanvankelijk de enige voorstander. Opvallend aan de SGP-stellingname was verder slechts dat zij in een aantal gevallen mede voortvloeide uit de wens het betreffende dorp niet bij een op recreatie gerichte grotere gemeente te voegen.

Ook op Tholen viel de SGP-stellingname niet uit de boot: 17 van de 19 SGP-ers, twee van de drie ARP-ers, zes van de zeven CHU-ers en twee ongebonden raadsleden verklaarden zich hier uiteindelijk tegen samenvoeging. Hier waren, net als in een aantal andere gemeenten, in een eerste fase veel meer tegenstanders geweest. Toch verschilde het massaal tegenstemmen van de protestantse fracties op het eiland van de rest van Zeeland, waar over het algemeen de gemeenteraden unaniem voor of tegen waren. Waren de ARP en de CHU op Tholen wellicht beïnvloed door de gedachtensfeer van de SGP die lokale autonomie bij monde van Kodde ook een ideologische onderbouwing had gegeven, in tegenstelling tot de andere partijen?¹³⁵ Dat de SGP-top invloed had op de stellingname van de SGP-raadsleden wordt duidelijk uit de discussie die in 1965 over de herindeling gevoerd werd in de Vereniging van Overheidspersonen in Zeeland. In weerwil van positieve berichten over samenvoeging vanuit Schouwen-Duiveland verklaarde een aantal raadsleden zich tegen elke herindeling. "Naar hun mening volgen zij hierin de lijn, getrokken door onze voormannen in de IIe Kamer."¹³⁶ Zo was Koddes stellingname, mede gebaseerd op zijn eigen ervaringen ter plaatse, via de landelijke SGP weer van invloed op gemeentebestuurders in de regio.

Desondanks zorgde de bestuurlijke praktijk van de jaren zestig ook in de provincie voor een lichte omslag van denken. Zo gaf burgemeester Adelaar van Meliskerke in 1965 toe dat de bezuiniging op personeelskosten die door samenvoeging veroorzaakt werd, een factor van belang kon zijn. Ook bleken sommige gemeenten zo klein dat ze het merendeel van hun taken feitelijk aan gemeenschappelijke regelingen moesten overlaten. Verder kwamen uit Schouwen-Duiveland berichten dat de herindeling daar 'goed werkte'. Toen Abma een en ander mee liet wegen in zijn meningsvorming kreeg hij dan ook nauwelijks te maken met tegenstand van SGP-gemeentebestuurders. Het in de Zeeuwse Staten nu

door Adelaar uitgedragen SGP-standpunt luidde dat zelfstandigheid niet meer mogelijk was waar gemeenten het te verwachten verzorgingspeil niet langer konden aanbieden.¹³⁷

Een duidelijker verandering van gedachten dan inzake de herindeling voltrok zich in het denken van Kodde - en dus van de SGP - op het punt van de **herverdeling van taken** tussen gemeente enerzijds en Rijk en provincie anderzijds. De verantwoordelijkheid van de gemeentebesturen verschoof van een relatieve vrijheid rond 1900 naar een 'grote verstrengeling' van plaatselijke en algemene belangen rond 1960. De gemeentelijke vrijheid, aldus Brasz, bestond op den duur nog "uit (...) het aanpassen aan bijzondere wensen en omstandigheden van plaatselijke aard van op zichzelf onvermijdelijke voorzieningen." In 'gemeentelijke kring' was deze verschuiving in 1960 min of meer aanvaard, terwijl ook de politieke partijen in de praktijk volop mee hielpen aan de beknotting van de gemeentelijke vrijheden.¹³⁸ Deze aanvaarding vond bij de SGP echter vooral plaats onder verwijzing naar de door de wetsontwerpen veroorzaakte overmacht. Men accepteerde dus 'achteraf' en het ideaal bleef steeds een veel grotere gemeentelijke beslissingsbevoegdheid.

Aan de aanvaarding van overname van gemeentelijke taken door Rijk, provincie en andere organen ging steeds een botsing vooraf met degenen die de gemeenten verdedigden. Wat de provincie betreft betekende dat veelal discussies over de bevoegdheden van de **provinciale diensten** die na 1945 verrezen. Zo wenste de Zeeuwse SGP de verordende bevoegdheden wat betreft het landschapsschoon aan de gemeenten te houden - zij kwamen aan de provincie. Ook verzette zij zich tegen de raadpleegplicht (voor gemeenten) van de provinciale schoonheidscommissie en aarzelde zij uit hoofde van de gemeentelijke zelfstandigheid bij het instellen van een Provinciale Raad voor de Recreatie. Kodde en zijn fractiegenoten vreesden dat de adviserende lichamen, die niet ter verantwoording te roepen waren, te veel macht zouden krijgen.¹³⁹

Speciaal van het Economisch-Technologisch Instituut en de Provinciale Planologische dienst verwachtte de Zeeuwse SGP bij monde van Kodde zo'n machtsovername. Planning op zich was al niet gewenst, sprak hij in 1949 in de Statenzaal - men moest in afhankelijkheid van God plannen maken en niet te veel op de mens vertrouwen - en het was niet ondenkbaar dat men zo druk ging zitten plannen dat het werk dat direct gedaan moest worden, er bij zou inschieten.¹⁴⁰ Niet alleen ten opzichte van de gemeentebesturen, ook ten opzichte van het provinciebestuur zag de SGP deze diensten als concurrent. In 1955, met het Deltaplan in aantocht, was Kodde iets positiever over planning, terwijl hij twee jaar later zijn waardering uitsprak voor het werk van het ETL. Toch bleven er reserves, zoals ten opzichte van het streekplan Walcheren dat Kodde als burgemeester ervaren had als een drang 'om een zekere richting in te slaan.' Dirigisme was ten allen tijde verkeerd, maar de planologische diensten meenden ook tezeer een monopolie op deskundigheid te hebben. Dat konden ze wel op hun buik schrijven, meende Kodde, immers "het zijn niet allen koks die lange messen dragen." In 1961 wilde hij overigens - hij suggereerde dat in een Kamerrede - streekplannen bindende kracht geven. Hier sprak hij niet vanuit de Zeeuwse situatie, maar vanuit de landelijke. Kodde's initiatief bedoelde de plattelandsgemeenten te beschermen tegen de grote uitbreiding van de grote steden.¹⁴¹

Een van de grote momenten in de afbraak van de gemeentelijke autonomie was de aanvaarding van het Wetsontwerp op de **financiële verhouding** tussen het Rijk en de gemeenten in 1951. "Een aantasting van historisch verkregen rechten (en) een ondermijning van het verantwoordelijkheidsgevoel dergenen, die met het bestuur der gemeenten belast zijn", aldus Van Dis in de Tweede Kamer. Daarbij wees hij, zoals Kodde in 'De Banier' ook al gedaan had, er op dat vergeleken met voorheen de gemeentelijke autonomie toch al een eindweegs aangetast was. Ditmaal stond de SGP niet alleen in haar protest. Ook

de VVD van mr. P.J. Oud, tevens voorzitter van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten, liet zich zeer kritisch uit over het ontwerp. Een door hem ingediend amendement dat een bepaalde belastingsom principieel aan "de collectiviteit der gemeenten" toe deed komen en niet aan het Rijk, werd met 39 tegen 35 stemmen aangenomen.¹⁴²

Het protest van de SGP, zo maakte Kodde duidelijk, had alles te maken met de situatie van het moment waarin het verzorgingspeil van de dorpen (nog) duidelijk beneden dat van de steden lag. Feitelijk werden de meerdere uitgaven die de steden steeds gedaan hadden door dit ontwerp achteraf goedgekeurd, vond Kodde. Nog even speelde hij met de gedachte dat de situatie uit de tijd voor 1940 of 1900 terug te krijgen zou zijn: de tegenstellingen "zouden gemakkelijker te dragen zijn, als iedere gemeenschap voor zich zelf zorgen moest." Maar vele voorzieningen kwamen niet voort uit een 'leven boven zijn stand' zoals Kodde wel wist, en ter wille van een behoorlijk peil in alle gemeenten zouden de verschillen verkleind moeten worden. Het gelijkheidsprincipe had het dus gewonnen van het vrijheidsprincipe - in die zin behoorde Kodde tot de meerderheid van de politici die de nieuwe situatie aanvaardden. Zijn zienswijze sloot wel in dat, wanneer de voor de gemeenten beschikbare gelden minder zouden worden, de steden het eerst zouden moeten inleveren. Ook het voortdurende pleidooi van de SGP voor teruggave aan provincies en gemeenten van een eigen belastinggebied herinnerde aan het feit dat de Staatkundig Gereformeerden zich maar node bij de nieuwe verhouding tussen Rijk en gemeenten hadden neergelegd.¹⁴³

Tien jaar later, in 1961, werd door de Financiële Verhoudingswet de verhouding tussen Rijk en gemeenten opnieuw geregeld. Er was sprake van een zekere decentralisatie en daarom vond Kodde de regeling beter dan de bestaande, al was hij nog niet tevreden. In feite was de kritiek die hij in de Kamer spuide identiek aan wat hij in 1951 in 'De Bannier' betoogd had. Men moest de ene gemeente niet laten boeten voor onnodige uitgaven van de andere gemeente. "Het is gemakkelijk riemen snijden van andermans leer", wist Kodde. Het feit dat gerealiseerde voorzieningen bij andere gemeenten de wens opwekten om de zelfde voorzieningen te hebben, kon hij al evenmin waarderen. Het alternatief dat hij presenteerde had die nadelen niet:

"Het belastinggebied van de gemeenten zal dan zodanig moeten worden uitgebreid, dat voor, wat ik zou willen noemen, bijzondere verlangens ook de ingezetenen bijzonder zullen moeten betalen."

Daarmee zou de gelijkheid wegvallen, maar tegelijkertijd zou de kiezer meer gaan letten op het beleid van de gemeenteraad, een winstpunt voor de democratie in de gemeente. Of de gemeentebesturen in de bestaande situatie voldoende financiële armslag hadden was voor Kodde twijfelachtig. Ware decentralisatie gaf de gemeenten immers ook financieel de ruimte.¹⁴⁴

Financiële speelruimte was echter niet genoeg, zo benadrukte Kodde in de jaren na 1961. Echte decentralisatie betekende ook meer bevoegdheden voor B en W, bij voorbeeld om vergunningen voor films te weigeren - een duidelijk SGP-standpunt. Ook had Kodde moeite met bovengemeentelijke richtlijnen voor vasthouden of afstoten van bevolkingssurplusen en met inmenging in de plaatselijke woningbouw-initiatieven. Het radicale standpunt van de Boerenpartij, die de plicht van gemeenten om besluiten ter goedkeuring aan Gedeputeerde Staten over te leggen wilde afschaffen, deelde de SGP niet. Zij accepteerde een beperkte gemeentelijke autonomie, al was de wens tot grotere zelfstandigheid steeds op de achtergrond aanwezig.¹⁴⁵ Na het heengaan van Kodde werd de aandrang op zelfstandigheid die altijd in zijn redes voorkwam, echter niet meer gehoord.

De ideologie van de verantwoordelijkheid op het laagste niveau sloot in het geval van de

gemeentelijke autonomie naadloos aan bij de ervaring van alledag van zowel de SGP-woordvoerder (Kodde) als de gemeentelijke vertegenwoordigers van die partij. Op dit terrein, waar nauwelijks bijbelse argumenten gehanteerd werden, kon de stellingname van de SGP gemakkelijker dan op andere terreinen door de veranderende werkelijkheid beïnvloed worden. Net als in eerder beschreven gevallen was het 'medium' hier de zeer goed geïnformeerde Kodde, die echter aan zijn eigen positie een vasthouden aan de harde kern van het communalisme-gedachtengoed ontleende. Een forse afstand scheidde de SGP (en de radicaler BP) immers over het algemeen van de gedachtengangen van de ARP, CHU en VVD, die slechts in een summier aantal gevallen voor de autonomie van de gemeente opkwamen. De verschuiving van gedachtengangen over het gemeentelijke takenpakket (jaren vijftig) en over de herindeling (rond 1970) binnen de SGP had zich in de ARP zo'n veertig jaar eerder voltrokken.¹⁴⁶

De stellingname van de Staatkundig Gereformeerden werd voorts beïnvloed door een aantal meer specifieke principiële zaken, zoals de vrees opgenomen te worden in een op recreatie gerichte gemeente of de weerzin tegen de vele uitgaven op cultureel gebied in stedelijke gemeenten. Waar opvallende stellingnames voorkwamen speelden plaatselijke verhoudingen mee. Op Tholen was dat bij voorbeeld de bijzondere rol die de tegenstelling tussen confessionelen en niet-confessionelen vanouds in de plaatselijke politiek speelde, in Meliskerke, Waarde, Stavenisse en Scherpenisse onder meer de rol van het (mentale) isolement van de gemeente, al dan niet in combinatie met sociaal-culturele factoren. Het feit dat in deze gevallen de verschillende plaatselijke partijen meestal eenstemmig waren, noopt ons tot het stellen van de vraag of de SGP-visie op de lokale autonomie niet een soort sublimatie is geweest van gevoelens die slechts in een aantal dorpsgemeenschappen leefden - dus lang niet in elke gemeenschap waar de SGP vertegenwoordigd was.

7.6 *Bestuit*

De ideologie van de verantwoordelijkheid op het laagste niveau nam bij de SGP de plaats in die in ARP en CHU door de 'organische' gedachte ingenomen werd, al was daar meer sprake van een doordachte theoretische constructie. Voor zover de organische gedachte ook binnen de SGP leefde was haar een veel korter leven beschoren dan binnen die partijen, en binnen de SGP was zij ondergeschikt aan theologische noties en aan het primaat van het individu. De relatie die de SGP met de organische gedachte had was bij uitstek tijdgebonden, waarvan Kodde's communalisme als voorbeeld kan gelden. De grote plaats van de kerk als orgaan van zorg - het SGP-alternatief inzake sociale zekerheid - was een 17e eeuwse, zo niet oudere gedachte en stond geheel los van het 'organische' gedachtengoed uit de 19e eeuw. De 'maatschappelijke organisaties' oftewel het verenigingsleven stond in bevindelijk gereformeerde kring in een kwade reuk tot ver in de 20e eeuw. Dat tegen de vakbonden allerlei andere bezwaren bestonden deed ook geen goed aan de doorwerking van de organische gedachte. Feitelijk werd van een SGP-er slechts het lidmaatschap van een kerk, de partij en eventueel dat van een vrijwillige organisatie zoals een standsorganisatie of de brandweer verwacht.

Na 1945 werd de afstand tussen de SGP en de andere protestantse partijen op het gebied van de organische gedachte enerzijds groter, daar de laatsten in tegenstelling tot de SGP de Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie steunden. Op andere terreinen werden de verschillen kleiner. De neiging van de Staatkundig Gereformeerden om het individuele belang boven dat van de gemeenschap te laten prevaleren werd afgezwakt door wat Stap noemt het 'stilzwijgend accepteren' van de sociale verzekeringswetgeving¹⁴⁷, ondanks enig afdingen op de algemene geldigheid der regels en problemen met de idee van nationale solidariteit. Matiging trad ook op in de rol die de SGP zich toebedacht als voorvechtster van het

(individueel) boerenbelang. Haar neiging uit de jaren dertig om protest tegen de overheid het karakter van verzet te geven, was in de jaren vijftig en zestig verdwenen. Ondanks een blijvende voorliefde voor decentralisatie, zag de SGP in de naoorlogse periode bovendien op den duur de onhoudbaarheid in van het ideaal van autonomie van de lagere overheidsorganen gemeente en provincie. Waar de stellingnames van de SGP soms aan die van Abraham Kuypers uit de tijd rond 1900 deden denken, met het bedrijf (en niet de bedrijfstak zoals bij de latere ARP en CHU) als ideale organische eenheid, was er toch een verschil tussen beide. De bedrijven waaraan Kuypers destijds zijn organische gedachte ontleende zaten ingewikkelder in elkaar dan de werkelijkheid die de SGP-ers na 1945 voor ogen stond, die van het kleine boeren- en middenstandsbedrijf met maar enkele werknemers.¹⁴⁸

Wat de SGP feitelijk deed door het uitspreken van haar voorkeur voor verantwoordelijkheid op het laagste niveau was het uitdrukken van een gevoel van weerzin tegen algemeenheid - de algemeenheid van regelingen, het geconstrueerde van maatstaven, het niet rekening houden met bijzondere omstandigheden. Als culturele minderheid werden de bevindelijk gereformeerden waar ze met de staat in aanraking kwamen voortdurend geconfronteerd met een 'vreemde' norm, een wetgever die nauwelijks taalde naar de beweegredenen van hun gedrag. Met name de voortschrijdende rationalisering van de samenleving moest wel argwaan opwekken bij mensen die steeds geleerd hadden dat de mens het niet van het intellect had te verwachten. Om die reden was hun weerstand soms van een ernst die buitenstaanders bevreemden moest. De meeste verwantschap was er in dit protest nog met de eveneens niet-rationalistisch gerichte Boerenpartij en de communisten.

In wat er gebeurde met de ideologie van de verantwoordelijkheid op het laagste niveau - een verandering hier, een nuancering daar of de afwezigheid van beide ginder - komt nog eens uit hoe groot in SGP-kringen de rol van (leidende) personen was. Zo werd de door de SGP-top beleden voorkeur voor een persoonlijke beslissing inzake vaccinatie doorkruist door predikanten die aan hun persoonlijke mening ruchtbaarheid gaven. De verwarring die zij hiermee stichtten werd ook door de media opgemerkt. De rol van een persoonlijke inbreng kon ook vernieuwend zijn, gezien de rol van Kodde wiens autoriteit en bereidheid om nieuwe dingen niet bij voorbaat af te wijzen maar te toetsen, voor het aanvaarden van een aantal nieuwe ontwikkelingen zorgde.

De groepering van de 'allerzwaarsten' tenslotte, die we in eerdere hoofdstukken zich van de rest van de bevindelijk gereformeerden zagen onderscheiden, verkoos inzake inenting en ouderdomsuitkering openlijk een aparte plaats in te nemen. De Gereformeerde Gemeenten in Nederland, soms een deel van de Gereformeerde Gemeenten, de kleine kring rond Dorsman, minder zichtbaar een deel van de Oud-Gereformeerden en af en toe nog andere kleine groepen voelden zich in een aantal gevallen verplicht een stellingname te handhaven die in de bredere bevindelijk gereformeerde kring als een niet meer te handhaven vesting opgegeven was.

Noten bij hoofdstuk 7

1. De 'Pluimpot' werd afgesloten in verband met stormgevaar, *De Eendrachtbode*, 8-4-1954.
2. Fieret, *De SGP*, 88, 268 (lang citaat).
3. Fieret, *De SGP*, 89; A. Kuypers, *De Gemeene Gratie*, Kampen, z.j., III, 86
4. vgl. Fieret, *De SGP*, 99
5. *Heidelbergsche Catechismus*, vraag 27 en 28
6. Ook bij de anti-revolutionaire Kuypers en diens volgelingen nam het gezin een bijzondere plaats in tussen de organisaties op het laagste niveau, *De Gemeene Gratie*, III, 91 en 419.

7. Fieret, *De SGP*, 96-99, 108, 187
8. Fieret, *De SGP*, 101, 187
9. Fieret, *De SGP*, 108
10. *De Banier*, 13-3-1947
11. Namelijk door de Egyptische regering te bewegen de doortocht door het Suezkanaal van een schip ongevaccineerden voor één maal toe te staan, *Reformatisch Dagblad*, 11-5-1990; *De Banier*, 14-8-1947; Vanaf 5 september 1946 hoefden militairen die inenting weigerden niet meer voor de krijgsraad te verschijnen. Op dat moment was een ministeriële bepaling in werking getreden, *De Banier*, 22-9-1949.
12. *De Banier*, 24-12-1947 en 15-3-1956
13. Maas, 7, spreekt van "afstandelijke en zwijgzame opstelling van de politiek".
14. *De Banier*, 18-8-1949, 22-9-1949, 31-5-1951, 21-4-1955, 8-9-1955 en 19-1-1956
15. Hoewel Zandt het geen gewetenszaak vond, en er geen verplichting bestond, stemden hij en Van Dis om deze medische reden in 1951 tegen aanneming van de wet op doorlichting - als enigen, *De Banier*, 5-7-1951 en 3-4-1952; De Zeeuwse SGP-raadsleden kwamen in 1954 tot de conclusie "dat voor een bepaald tegen geen plaats is, maar dat propaganda er voor beter kan worden nagelaten.", *Notulen Veren. van Staatk. Geref. Overheidspersonen in Zeeland*, 4-12-1954.
16. Het ging om 43 encephalitis/ encephalopathie-gevallen in de vijf jaren voor 1964, waarvan 22 met dodelijke afloop, *De Banier*, 25-8-1966, 9-3-1967 en 7-12-1967.
17. Bij het aanhalen van de dissertatie van Kremer kreeg Van Dis in de Kamer bijval van het PvdA-lid de medicus Lamberts, *De Banier*, 28-3-1968, 4-7-1968 en 2-1-1969.
18. Ook onder militairen waren namelijk enige slachtoffers gevallen door complicaties na inenting. Ook het GPV maakte bezwaren, maar stemde voor; *De Banier*, 19-12-1968 en 6-2-1969.
19. Maas, 94; *Eendrachtbode*, 5-12-1963; *Vaccinatie*, 40
20. Maas, 88-90
21. Zijn brochure kwam uit toen de polio-vrees al in belangrijke mate was geluwd. "Zeer belangrijk [motief om in te enten, JZ] was of er zich in de gemeente gevallen voordeden, dan wel bij familie uit een andere naburige gemeente." *De Eendrachtbode*, 14-10-1965.
22. Van der Haar, 6; Van der Haar meende dan ook dat God de epidemie in 1963 een halt toegeroepen had, a.w., 10, en verzekerde dat bij besmetting de kinderen ingeënt zouden worden, 11.
23. Maas, 65, 66, 70; In tegenstelling tot wat bij Maas vermeld staat, zou Dorsman echter op den duur ook gezegd hebben dat men persoonlijk in geweten moest beslissen. Mededeling H.G. Abma.
24. *Vaccinatie*, 5-19, 32-34; Maas, 68
25. Mededeling H.G. Abma.
26. Venema, 14; vgl. de uit de zelfde omgeving afkomstige C.B. van Woerden, *De Assurantie en de Vaccinatie onverenigbaar bevonden met het geloofsleven van Gods volk*, Leiden, 1918, 27; P. van Woerden, ouderling in de Geref. Gemeente te Akkrum, stelde in zijn boek uit 1948 dat ware gelovigen zich niet verzekeren.
27. N.W. Schreuder, 11; *Vaccinatie*, 8; *De Saambinder*, 13-10-1966; *De Banier*, 20-10-1966; Maas, 87; Ook binnen de Oud-Gereformeerde Gemeenten in Nederland waren verschillen, en wel hierover of de bijbeltekst "die gezond zijn hebben de heelmeeester niet van node" rechtstreeks op vaccinatie betrokken mocht worden, zoals ds J. van der Poel deed (in: Valkenburg, *Wat wij geloven*, 213) dan wel beschouwd moest worden "als zijnde van geestelijke strekking", zoals op Tholen bevestigd werd, *Eendracht bode*, 12-12-1963. De invloedrijke Van der Poel combineerde ook het persoonlijk afwijzen van vaccinatie met het uitgangspunt dat ieder voor zijn eigen geweten heeft te beslissen, (zoals Van der Haar), in: Valkenburg, *Wat wij geloven*, 214.
28. *Eendrachtbode*, 14-10-1965
29. Maas, 61, 62 over Staphorst.
30. M.B. ter Borg, 'Publieke religie als compromis', in: Laeyendecker en Schreuder, 175-196, 179, 180, 194, 195
31. Het van hun loon afgehouden bedrag zou niet in het fonds gestort worden zodat het verzekeringskarakter aangetast werd, *De Banier*, 10-2, 31-3 en 7-4-1949.
32. Een bijkomend argument dat Van Dis aanvoerde was nog de duurte van de hele regeling, die immers op de staatsbegroting kwam te drukken, *De Banier*, 14-7-1949. Zandt voegde hier later

- aan toe dat verootmoediging voor God het enig afdoend middel tegen werkeloosheid is, *De Banier*, 20-3-1952.
33. *De Banier*, 13-3-1952, 26-1 en 19-4-1956
 34. *De Banier*, 2-7-1964; Toen in 1966 de toestand van de ziekenfondskassen precair was, meende Van Dis in het als oplossing aangedragen idee voor een eigen bijdrage van de verzekerden een bewijs te zien "dat men met de verplichte verzekering finaal is vastgelopen.", *De Banier*, 8-12-1966. In *De Banier* van 1 en 22-5 1952 adverteerde trouwens een opticien uit Kapelle met "fondsleden hoge korting".
 35. Ook voerde Van Dis aan dat, gezien vele betrokkenen te weinig zouden werken om voor uitkering in aanmerking te komen, het er op leek dat deze wet slechts bedoel de om van hen premie te kunnen heffen, *De Banier*, 27-5-1965. Uiteraard maakte de SGP-fractie in 1968 deel uit van de Kamermeerderheid die het wetsontwerp Ziekte kostenverzekering Ambtenaren afstemde, *De Banier*, 8-8-1968.
 36. *Notulen van de Veren. van Staatl. Geref. Overheidspersonen in Zeeland*, 3-9-1955.
 37. In twaalf van de twintig op het SGP-beleid onderzochte Zeeuwse gemeenten (zie hoofdstuk acht) werd de aansluiting genoemd. Alleen het tegenstemmen te Biggekerke, Stavenisse en Meliskerke vond plaats vóór de uitspraak op de vergadering van Overheidspersonen.
 38. In Biggekerke en Yerseke verklaarde de SGP zich in 1965 wel voor toetreding.
 39. J.A. Weijssel, *Achtergronden van sociale zekerheid. Korte geschiedenis van een sociaal verschijnsel*, Amsterdam, 1973, 60, geciteerd door F. Messing, in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel 15, 177.
 40. *De Banier*, 23-1 en 17-4-1947
 41. Hennephof, *Een sociaal probleem*, 13; *Notulen Particuliere Synode-Oost Geref.Gem. op 27-5-1948*; *Notulen Part.Synode-Zuid Geref.Gem. mei 1948*
 42. Kodde vond het onaanvaardbaar dat de ontvangers van een Noodwet-uitkering verplicht verzekerd waren, maar daar was wel vrijstelling voor te krijgen, *De Banier*, 8-2-1951; Kodde voegde later nog aan zijn betoog toe dat ook kerkelijke gemeenten noodlijdend konden zijn, en hulp van anderen geboden, *De Banier*, 15-3-1951.
 43. *De Banier*, 29-3 en 5-4-1956; Van de later geïntroduceerde mogelijkheid tot vrijstelling - men betaalde in plaats van premie extra inkomsten- en loonbelasting - bleken in 1969 zo'n duizend Nederlanders gebruik te maken.
 44. *De Banier*, 20-2-1969; *De Saambinder*, 17-1-1957; *Jaarboek Geref.Gem.in Nederland 1957*, 52; Een synode-rapport van de Geref.Gemeenten stond positief-neutraal tegenover de AOW.
 45. *De Banier*, 19-11-1964
 46. *De Banier*, 5 en 12-3-1959
 47. In 1951 meende Van Dis nog wel (in de Kamer) aan het beginselprogramma te moeten herinneren, waar het aloude ideaal van overheidssteun bij tekort schieten van kerk en particulieren verwoord werd, *De Banier*, 19-4-1951 en 13-7-1961.
 48. *De Banier*, 23-8-1962
 49. *De Banier*, 2-11-1967
 50. Interview C.N. van Dis, in: *Elseviers Weekblad*, 20-4-1963
 51. Minister Roolvink beantwoordde in 1967 deze suggestie van Van Dis met de woorden "(dat) wij bij onze sociale verzekeringen over de hele linie directelijk of indirectelijk al met een omslagstelsel werken. (...) Het kapitaaldeckingsstelsel is dus in belangrijke mate verlaten.", *De Banier*, 7-12-1967 en 20-2-1969.
 52. M.B. ter Borg, 'Publieke religie als compromis', in: Laeyendecker en Schreuder, 175-196, 183
 53. *De Banier*, 18-4-1963; In *De Saambinder* van 8-10-1964 schreef de Rotterdamse SGP-voorman A.J. Kersten dat alleen al het feit dat 1/5 van de Nederlanders niet kerkelijk aangesloten was, noopte tot sociale beweging bij de overheid. "De kerken en de particuliere verenigingen kunnen niet alles doen. (...) De feiten liggen alzo."
 54. *De Banier*, 25-5-1961 en 7-2-1963
 55. In twaalf van de twintig Zeeuwse gemeenten met een SGP-fractie die in deze studie betrokken zijn, kwam aansluiten bij de fraude-onderlinge ter sprake in de raad. In Borssele stemde een SGP-er uit hoofde van zijn wethouderschap niet tegen; In Sint-Maartensdijk en Yerseke stemden de oudere fractievoorzitters tegen, hun jongere fractiegenoten voor. "Het heeft zeker zin" aldus de

- Notulen van de Veren. van Staatk.Geref. Overheidspersonen in Zeeland van 15-2-1947 "bij de begroting een stem van protest te laten horen."*
56. In 1946 had de SGP nog maar drie raadsleden, waarvan de wethouder, onder protest, voor stemde. In 1951 werd de raad voor de keus gesteld: verzekeren of niet bouwen. Men wilde de bevolking niet schaden door voor het laatste te kiezen. De verantwoordelijkheid, zo meende men, ligt dan wel bij het Rijk, *Notulen van de gemeenteraad van Meliskerke*, 23-12-1946, 25-11 en 23-12-1949, 11-8-1950 (huizen) en 28-11-1952; Voor 1938 was er geen dwang van de hogere overheidsorganen op gemeen ten die niet verzekerden, *Notulen van de Veren. van Staatk.Geref. Overheidspersonen in Zeeland*, 21-4-1932, 8-9-1937, 7-6-1952 (Advies van Hoofdbestuur en Vertrouwensvergadering).
 57. Serooskerke, Waarde, Poortvliet, Scherpenisse en Oud-Vossemeer.
 58. Te Borsssele stemde in 1959 het nieuwe SGP-raadslid Van de Ende - in tegenstelling tot zijn fractiegenoot - niet tegen, zijn opvolger H. Maljaars deed dat vanaf 1967 weer wel. Slechts in twee gevallen kreeg de SGP bijval van behoudende fracties uit hoofde van zuinigheid: van een Poortvliets Gemeentebelang-raadslid in 1947 en van de fractie van de Vrije Lijst te Waarde in 1955.
 59. Wijmans, 159, 174
 60. "Het overheidsbeleid is na de oorlog steeds gericht geweest op schaalvergroting en dus op 'sanering' van alle delen van de zelfstandige middengroepen," Wijmans, 211, 213 (citaat).
 61. Wijmans, 246, 247
 62. J.P. Zwemer, *Mag een mens niet georganiseerd zijn? Theorievorming in de SGP over vakorganisatie*, (ongepubliceerd artikel), 2, 3
 63. Zwemer, *Mag een mens niet georganiseerd zijn?*, 3
 64. De principiële achtergrond tegen het CNV-lidmaatschap bleef voor de SGP in laatste instantie het feit dat het CNV staking niet uitsloot, Zwemer, *Mag een mens niet georganiseerd zijn?*, 4, 5, 14.
 65. *De Banier*, 29-10-1953
 66. Eveneens tegen stemden BP, CPN en D'66, Zwemer, *'Mag een mens niet georganiseerd zijn?'*, 13. Medebeslissingsrecht vond men miskenning van het werkgeversgezag.
 67. Namelijk over het Landbouwschap met haar dwang tot contributiebetaling, *De Banier*, 8-8-1963.
 68. *De Banier*, 16-1-1947
 69. *De Banier*, 12 en 19-8-1948 en 6-10-1949
 70. Zo startte in *De Banier* van 12-6-1949 een artikelenserie over deze vereniging wiens streven de SGP zeer sympathiek noemde. In 1948 nam 'De Banier' ook verslagen op van de Landbouwvereniging te Meliskerke, een totaal niet met de SGP geassocieerde vereniging. Kodde was enige malen door hen als spreker uitgenodigd, vandaar waarschijnlijk deze publicatie; *Handelingen van de Tweede Kamer*, 20-11-1946.
 71. *De Banier*, 6-9-1951; Overigens had men bij voorbeeld in Friesland, waar de provinciale verordening veel strenger was dan de in 1952 aangenomen wet, nooit iets van gewetensbezwaren onder de veehouders gemerkt, aldus CHU-kamerlid De Ruiter, *Handelingen van de Tweede Kamer*, 23-4-1952.
 72. *De Banier*, 1-5-1952 en 19 en 26-2-1953
 73. *De Banier*, 26-2, 26-3 en 2-4-1953
 74. *De Banier*, 19-3, 2-4, 9-7 en 26-11-1953, 14-1, 21-1 en 27-5-1954; De officiële reactie op het petitionnement luidde dat het "geen aanleiding kan zijn tot opheffing van het vervoersverbod," *De Banier*, 21-1-1954.
 75. *De Banier*, 19-5-1955
 76. Van Dis herhaalde zijn vraag in 1964; *De Banier*, 19-5-1955, 14-5-1959, 11-6, 3-9 en 8-10-1964.
 77. *De Banier*, 4-12-1952 en 4-2-1954
 78. *De Banier*, 17-6-1954. Evenals PvdA, VVD, CPN en een deel van de CHU stemde de SGP tegen de amendementen-Van der Ploeg die de productschappen een prijsregelende bevoegdheid wilden toekennen.
 79. Nooij, 20
 80. *De Banier*, 5-2-1959, 19-1 en 12-10-1961, 14-6-1962; De minister antwoordde dat het Landbouwschap wettelijk bevoegd was om bindende verordeningen te maken; *De Banier*, 6-6 en

- 4-7-1963; Het antwoord was dat de grondwettelijke vrijheid van vereniging en vergadering niet in het geding waren; Verder voerde Van Dis nog aan dat de PBO formeel wel grondwettelijk kon zijn, maar dat dat niet uitsloot dat men bij het tot stand komen van een schap tegen de bedoeling van de Grondwet handelde, *De Banier*, 15-8-1963.
81. Ondanks vele resterende bezwaren stemde de SGP voor. De Boerenpartij stemde tegen, *De Banier*, 2-5 en 21-11-1963, 4-1-1968 en 4-6-1970; Een motie-Koekoek, mede ondertekend door GPV en SGP vroeg in 1968 om geheime stemming onder de bedrijfsgenoten van diverse schappen over opheffen of voortbestaan, een zelfde soort stemming als Van Dis in 1963 voorgesteld had. De Kamer steunde de moties niet, *De Banier*, 18-4-1968.
 82. *De Banier*, 8-8-1963, 28-11-1963 en 21-10-1965
 83. Wijmans, 246
 84. Wijmans, 210, 213
 85. Wijmans, 211
 86. *De Banier*, 2-11-1950
 87. *Handelingen van de Tweede Kamer*, 30-10-1946 en 3-12-1946; *De Banier*, 1-1 en 11-11-1948 en 20-10-1949
 88. *De Banier*, 30-10-1958
 89. *Handelingen van de Tweede Kamer*, 11 en 12-11-1953; *De Banier*, 31-5-1951, 13-8-1953, 25-10-1956 en 19-1-1953
 90. *De Banier*, 20-4 en 5-10-1961; In 1962 stemden behalve de SGP ook 2 VVD-ers, 30 KVP-ers, 11 CHU-ers, 10 ARP-ers, een PSP-er en een communist tegen een voor de kleine bakkerijen ongunstige vervroeging van de openingsuren, *De Banier*, 6-9-1962.
 91. Nooij, 9, 29
 92. Wijmans, 211
 93. Mededelingen L.A. Kodde, A. Maljaars; In de Zeeuwse vereniging van Overheidspersonen waren de meningen verdeeld over de geoorlooftheid van ruilverkaveling. Algemeen erkende men dat er voor- en nadelen waren. "Voorzichtig zijn blijft dus wel geboden.", *Notulen Veren. van Staatk. Geref. Overheidspersonen in Zeeland*, 9-5-1953.
 94. *Handelingen van de Tweede Kamer*, 30-10-1946
 95. *De Banier*, 16-10-1947
 96. De kleine boer zou daarbij als 'arbeidsreserve' dienen voor het grote bedrijf, dat hem op zijn beurt machines ter beschikking zou stellen, *De Banier*, 13-3-1947 en 12-6-1947, 12-6 en 23-10-1947, 6-11-1958.
 97. *De Banier*, 4-12-1952 en 17-2-1966
 98. *De Banier*, 6-11-1958, 18-12-1969; Een vaste minimum oppervlakte van het boerenbedrijf noemde Kodde een sterke inbreuk op de persoonlijke vrijheid, *De Banier*, 23-10 en 20-11-1958 en 14-3-1963.
 99. *De Banier*, 4, 11 en 25-7-1957
 100. De SGP stemde uiteindelijk tegen het enquête-voorstel omdat zij de wijze van uitvoering - door de Tweede Kamer - niet kon rijmen met haar staatkundige visie op de macht van de volksvertegenwoordiging, *De Banier*, 2-10-1969 (Verolme), 9-10-1969 en 4-6-1970.
 101. *De Banier*, 6-11-1958, 17-12-1959, 1-2-1968
 102. "Niet dat de overheid concurrentie mag verbieden, maar dat ze de middenstand ruimte laat, zodat niet onderneming aan onderneming wordt getrokken.", De Rooij in: *De Banier*, 29-11-1967; Abma suggereerde directe steun en veranderingen in de bestaande 'kortingskanalen', *De Banier*, 23-1-1969.
 103. *De Banier*, 17-4-1969; Van Rossum bepleitte op zijn beurt in de Kamer dat middenstanders die uitgesaneerd werden niet direct in de bijstand zouden moeten. Hij vond het denigrerend en een gebrek aan waardering voor hun arbeidsverleden, *De Banier*, 18-12-1969.
 104. T. de Rooter, *Minister A.S. Talma. Een historisch-ethische studie over de corporatieve gedachte in de christelijk-sociale politiek van Nederland*, Franeker, 1946, 30-35, 157
 105. A. van Staalduine en R. Post, *De oude Kuypers. Abraham Kuypers en de ARP van 1901 tot 1918 (werkstuk in het kader van het doctoraal-werkcollege 'van Kuypers tot Colijn, contemporaine geschiedenis, Vrije Universiteit)*, 1983, (onuitgegeven), 27

106. Brasz, 60 (citaat), 48.
107. Brasz, 47, 57, 61, 63, 194, 195
108. Mededeling H.G. Abma.
109. *Handelingen van de Tweede Kamer*, 20-11-1946; *De Banier*, 18-3-1948 en 12-11-1953
110. *De Banier*, 11 en 25-4-1957; Het amendement-Oud werd verworpen.
111. *De Banier*, 26-11-1959 en 8-3-1962; In 1960 pleitte Kodde in de Kamer er voor de mogelijkheid van een deeltijd-burgemeester niet bij voorbaat uit te sluiten. Zo iemand zou zeker kennis hebben van "het volle leven", *De Banier*, 22-12-1960.
112. *Notulen van de raad van Meliskerke*, 17-1-1958; "Men stelle niet dat het principieel nooit mag, b.v. met de tekst: Vermeng u niet met die naar verandering staan. Dat is onjuist.", *Notulen Veren. van Staatk.Geref.Overheidspersonen in Zeeland*, 11- 4-1959 (Adelaar); *Notulen van de raad van Waarde*, 2-6-1964; G.J. van Steenis, voorzitter van de kiesvereniging Scherpenisse van de SGP veroordeelde in *De Eendrachtbode* van 20-1-1966 dergelijke argumenten, zoals: 'Zet de oude palen niet terug die uwe vaders gemaakt hebben.' Deze tekst uit Spreuken 22 betrof alleen privé-bezit.
113. Namelijk bij de samenvoeging van Houten, Schalkwijk en Tull en 't Waal, *De Banier*, 31-8-1961, en die van Ankeveen, 's Graveland en Kortenhoef, waarbij Kodde opmerkte dat overeenstemming op politiek en kerkelijk vlak nog geen eenstemmigheid-in-alles van de bevolking der drie dorpen zou betekenen, *De Banier*, 22-2-1962.
114. *De Banier*, 10 en 17-3-1955, 28-7-1960 en 3-4-1969
115. *Notulen Veren. van Staatk.Geref.Overheidspersonen in Zeeland*, 11-4-1959; *Onderling Kontakt*, 6 (1962), nr 2, 20
116. Te Kapelle stemde de SGP in 1966 tegen de toevoeging van Hansweert, te Waarde in 1964 tegen de toevoeging van Rilland, en in Borssele in 1967 tegen een BW- voorstel dat vorming van een West-Zuid-Bevelandse gemeente inhield.
117. *Eendrachtbode*, 20-1-1966 (G.J. van Steenis) en 24-3-1966 (A.J. Smits)
118. *Eendrachtbode*, 30-9-1965
119. SGP, ARP en CHU liggen elkaar theoretisch het naast. "Is dit inderdaad in de praktijk zo ? Daartoe behoeft men slechts het gemeentelijk beleid van de laatste jaren te volgen om te weten dat het wel anders ligt.", *Eendrachtbode*, 3-6-1965.
120. Mededeling W. Heijboer, K. Slager
121. *De Banier*, 14-5, 1-10 en 29-11-1970
122. *De Banier*, 29-5-1947 en 14-4-1949 (citaat over het éérs zijn van de gemeenten); *Notulen van de Provinciale Staten van Zeeland*, 1961, 380 (citaat paard).
123. *De Banier*, 10-3-1955
124. *Notulen Veren. van Staatk.Geref.Overheidspersonen in Zeeland*, 21-5-1949 en 9-3- 1957
125. *De Banier*, 27-6-1957
126. *Notulen Veren. van Staatk.Geref.Overheidspersonen in Zeeland*, 31-3-1939; *De Banier*, 28-7-1960
127. Zwemer, *Tholen*, 187, 189; Abma was een van de Kamerleden die zich in 1969 uitsprak voor "een spoedige wettelijke regeling van een ruimere mogelijkheid tot samenwerking tussen gemeenten.", *De Banier*, 8-1-1970.
128. *Notulen Veren. van Staatk.Geref.Overheidspersonen in Zeeland*, 9-3-1957
129. Tegen toetreden tot een streekorgaan stemden te:
 - Hoedekenskerke: SGP (1962, vanaf 1965 voor)
 - Bruinisse: SGP (1966)
 - Borssele: één SGP, afwisselend ook GB,AR, CH (tot 1965); SGP (1967)
 - Sint-Annaland: één SGP, ARP (1949, in 1967 voor)
 - Meliskerke: allen (1951)
 - Waarde: allen (1959/60, voor in 1966)
 - Sint-Maartensdijk: één SGP (1949)
 Voor toetreden tot een streekorgaan stemde de SGP-fractie te: Kapelle, Stavenisse, Oud-Vossemeer, Nieuwerkerk en Haamstede.
130. Volgens een KVP-kamerlid had de pastoor belet dat er nog meer stemmen naar de SGP gegaan waren, *De Banier*, 7-3-1963.
131. tegenstemmers in de 2e Kamer bij de resp. gebiedsuitbreiding van:

Hellendoorn: SGP, één CHU, één VVD, één ARP
 Tiel: SGP, ARP, twee CHU
 Utrecht: SGP, ARP, CHU, KNP, groot deel VVD, twee KVP
 Haarlem: alle fracties
 Culemborg: SGP, PvdA, CPN, PSP
 Dokkum: SGP, BP
 Amsterdam (Bijlmer): SGP, BP, GPV, groot deel ARP/CHU/ KVP/VVD
 Groningen: ongeveer dito
 Zwolle: SGP, CH, GPV, Voogd (ex-BP)
 Dordrecht: SGP, BP, drie VVD

132. *De Banier*, 16-7-1953; Met de uitbreiding van de zeer kleine stedelijke gemeenten van Hoogeven en Sneek in 1970 stemde de SGP-fractie overigens in.
133. Over de herindeling van Schouwen-Duiveland besliste de Kamer zonder hoofdelijke stemming; *De Banier*, 28-7-1960, 31-8-1961, 11-4 en 31-10-1963, 29-7 en 4-11-1965, 3-4-1969.
134. Bij de herindeling van Tholen suggereerde Abma bij voorbeeld dat een minimum instemming van 50% van de bevolking vereist zou moeten zijn, *De Banier*, 14-5-1970; Mededeling H.G. Abma.
135. Zwemer, *Tholen*, 187, 189; Ook de voltallige raad van Oud-Vossemeer was tegen de herindeling; De twee voorstanders waren jongere SGP-raadsleden uit Tholen-stad.
136. De vergadering handhaafde de conclusie van een vorige samenspreking "dat het samenvoegen van zeer kleine gemeenten somstijds gewenst kan zijn, maar dat grote voorzichtigheid geboden is (...) Als door samenvoeging rooms of rood bevoordeeld worden is dat al reden om tegen te zijn. Overigens dient ieder geval op zichzelf gezien te worden.", *Notulen Veren. van Staatk. Geref. Overheidspersonen in Zeeland*, 25-9-1965 (de notulen ontbreken voor de periode 1959-1964).
137. *Onderling Kontakt*, 6 (1965), nr.2, 20; Mededeling H.G. Abma; *Notulen Veren. van Staatk. Geref. Overheidspersonen in Zeeland*, 25-9-1969; Van Rossum in: Holdijk (red.), 40; *Notulen Provinciale Staten van Zeeland*, 1965, 49
138. Brasz, 177, 180
139. *Notulen Provinciale Staten van Zeeland*, 1948, 91-98; 1950, 163; 1964, 91; 1961, 370 en 1968, 178
140. *Notulen Provinciale Staten van Zeeland*, 1949, 299, 300 en 1952, 166; De Zeeuwse PPD verweet Kodde met name een verbod aan een gemeente te hebben opgelegd om een aantal zomerwoningen te bouwen. "Dergelijke handelingen zijn te verwachten in een land waar de dictatuur heerst.", *De Banier*, 19-7-1951.
141. *Notulen Provinciale Staten van Zeeland*, 1955, 316 en 379; 1957, 507, 508, 535 (ETI); *De Banier*, 21-9-1961; Tegen gemeentelijke subsidie aan het ETI stemden in Meliskerke: allen (1955, 1964); Hoedekenskerke: SGP, één KVP (1952, later allen voor); Yerseke: SGP, ARP, twee CHU, één PvdA (dito); Borssele: ARP, CHU, KVP (1964, verhogingsvoorstel BW); Scherpenisse: één SGP (dito); In de negen andere gemeenten waar de beslissing over deze subsidie steeds vermeld werd, stemde geen raadslid ooit tegen.
142. *De Banier*, 3-5 en 25-10-1951; *Handelingen van de Tweede Kamer*, 18-10-1951, Het amendement had overigens geen materiële gevolgen maar was slechts principe-gericht. Het werd gesteund door VVD, SGP, ARP, CHU, CPN en een deel van de KVP.
143. *De Banier*, 8-11-1951; eigen belastinggebied gemeenten en provincie: *De Banier*, 4-12-1947 (met een beroep op de situatie van de Zeeuwse gemeenten met hogere kosten), 12-11-1953, 26-10-1955; *Notulen van de Staten van Zeeland*, 1948, 49, 53, 59.
144. Over de decentralisatie zelf merkte Kodde op dat te zeer gedacht werd "aan het delegeren van nu reeds in uitvoering zijnde taken. Moeten wij eigenlijk niet beginnen met wat meer vrijheid te geven ten aanzien van de taken, die nog begonnen moeten worden?", *De Banier*, 22-12-1960, 15 en 22-6-1961; Kodde was ook positief over de toegenomen vrijheid in de nieuwe Provinciewet. Als grenzen voor de provinciale vrijheid gaf hij aan: enerzijds het voorkomen van provincialisme en anderzijds het voorkomen van ongebreidelde bemoeiing van Rijkswege, *Notulen van de Staten van Zeeland*, 1961, 370.
145. Abma pleitte in de Kamer voor centrale financiering van verplichte en andere uitgaven "waarvoor behoorlijke normen zijn aan te geven (...) terwijl de kosten van meer specifieke verlangens

worden bestreden uit de bedragen die de gemeenten zelf opleggen. Het dwingt tot het stellen van prioriteiten.", *De Banier*, 26-12- 1968.

146. Brasz, 73-75

147. Stap, 104

148. Mededeling D.Th. Kuiper.